

On Dokuzuncu Asır İslâm Hukuk Usûlü Çalışmaları (1800-1923)*

Studies on the Principles of Islamic Jurisprudence in the Nineteenth Century (1800-1923)

Hasan ÖZKET**

Öz

Bu araştırmada genelde on dokuzuncu asır İslâm dünyasında özelde ise Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında İslam Hukuk Usulü ilminin durumu ve olaylara karşı tavrını belirleme amaçlanmaktadır. Ayrıca alanında yapılan diğer benzer araştırmaların yanında, konu ve anılan dönem açısından tamamlayıcı bir özelliğe sahip olması düşünülmektedir. Aslında Osmanlı Devleti dışında meydana gelen Fransız İhtilali'nin etkisiyle ortaya çıkan temel hak ve hürriyetler, eşitlik, vatandaşlık, yargı alanındaki yenilik talepleri Osmanlı aydınlarının dikkatini çekmiş ve başlattıkları çalışmaların kısa sürede halk ve yönetim nezdinde etkili sonuçlara zemin hazırladığı bir gerçektir. Kuşkusuz içeride Tanzimat Fermanının ilanı gibi siyasi, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye kanunu gibi hukuki alanlardaki gelişmelerin yanında birinci dünya savaşı ve tehcir gibi birçok sosyal olay meydana gelmiştir. Aynı zamanda Osmanlı Devlet yönetim biçimi son bulmuş, TBMM açılmış, halifelik kaldırılmış, yerine Cumhuriyet yönetim esaslı Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Böylece on dokuzuncu asırda İslam dünyasının genel siyasi temsilcisi konumundaki Osmanlı Devleti aydınlarında oluşan, özellikle hukuk ilmi alanındaki kanaatlerin yazılı metinlere yansıyanları tespit için kütüphane veri tabanları üzerinden ve otoritelerden literatür taranmıştır. Anılan dönemdeki fıkıh usulü ilmi alanında tespit edilen ana metinler, şerhler, haşiyeler ve çeşitli makaleler konu başlıkları altında kronolojik sıralanmış, çeşitli yayın organları etrafında oluşan fikri akımlar tespit edilmiş ve değerlendirmeye alınmıştır. Aksiyon alan aydın ve fikri gruplar yöntem ve yönlendirmelerle modern dönemin kurucu kodlarını oluşturmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuk Usulü, Fikri Akımlar, Tanzimat, Osmanlı, Mecelle.

Abstract

This research aims to determine the state of Islamic Legal Methodology during the nineteenth century in the Islamic world, specifically focusing on the final century of the Ottoman Empire, and its stance towards events. Additionally, besides other similar studies in the field, it is intended to have a complementary aspect in terms of subject and period. Indeed, the fundamental rights and freedoms, equality, citizenship, and demands for innovations in the judicial domain that emerged influenced by

* Bu çalışma Halil İbrahim Acar danışmanlığında 2003 tarihinde tamamladığımız *XIX. Asır İslâm Hukuk Usulü Çalışmaları (1800-1923)* başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, Türkiye, 2003).

** Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, hasanozket@klu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6193-4363, Research Article/Araştırma Makalesi, Received/Geliş Tarihi: 18/06/2023, Accepted/Kabul Tarihi: 31/08/2023, Published/Yayım Tarihi: 18/09/2023.

the French Revolution, apart from the Ottoman Empire, attracted the attention of Ottoman intellectuals. The efforts they initiated quickly yielded influential results among the public and the administration. Undoubtedly, various social events occurred internally, such as the proclamation of the Tanzimat Edict and legal developments like the Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, alongside significant occurrences like World War I and the forced population displacement. Simultaneously, the Ottoman governing system came to an end, the Grand National Assembly of Türkiye was established, the caliphate was abolished, and the Republic of Türkiye based on a republican administration was founded. Thus, in the nineteenth century, the Ottoman Empire, which held a prominent position as a general political representative of the Islamic world, saw the formation of opinions among its intellectuals, particularly in the field of legal science. To identify the views of this era, especially those related to legal science, the library databases and authorities were searched. The primary texts, commentaries, annotations, and various articles found in the field of legal methodology during this period were chronologically organized under specific headings, and intellectual currents that formed around various publications were identified and evaluated. Intellectual and ideological groups in the realm of action played a role in shaping the foundational principles of the modern era through their methods and directions.

Keywords: Islamic Jurisprudence, Ideological Currents, Tanzimat, Ottoman Empire, Mecelle.

Giriş

Özgün adıyla usûlü'l-fıkh ilmi modern dönemdeki isimlendirmeye ise İslam Hukuk Usulü ilmi, konu bakımından biri deliller ve hükümler, diğeri ise sadece deliller olmak üzere iki ayrı bakış açısını barındırmaktadır. İlki Hanefilerin esas aldığı bilinen fukaha metodunun delil-hüküm ikilisinin birbirini desteklemesi esasına dayandığı¹ diğeri olan mütekellimin metodunun ise -ki, Hanefilerin dışındakilerin metodudur- hükmün yerindeliği açısından çoğunlukla sadece delilleri ele aldıkları ifade edildiği görülmektedir.²

Genel bakışla modern dönem Hukuk felsefesi araştırmacıları ve otoritelerinin araştırmalarında “doğu” ve “batı” ayrımı yapıldığı görülmektedir. Buna rağmen hukuk ilmi üst başlığı altında “İslâm Hukuk tarihi tetkiklerimizin dışında kalmaktadır.”³ beyanlarıyla, İslam Hukuku tarih, felsefe ve ilim olarak kapsamın dışında tutulduğu bir gerçektir. Aslında benzer araştırmalarda dünyada biri “arî” ve diğeri “sâmî” olmak üzere iki ayrı hukuk anlayışının varlığına da işaret edilmektedir.⁴ Bu çalışmayla, genelde İslâm Hukuk Usulü

¹ Adem Yığın, “Fıkıh Usûlünün İlimler Arasındaki Konumu”, *Usûl İslam Araştırmaları* 20 (2013), 7-46; Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 112; Muhammed Hamidullah, *İslâm Hukuk Etüdleri*, çev. Ali Kuşçu (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984), 51; Sava Paşa, *İslâm Hukuk Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*, çev. Baha Arıkan (Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1955-56), 1/96; Muhammed b. Feramerz Mollâ Hüseyin, *Mir'âti'l-Usul fî Şerhi Mirkâti'l-Vusul* (İstanbul: Salah Bilici Yayınevi, 1317), 21.

² Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1986), 1/24.

³ O. Münir Çağıl, *Hukuk Başlangıcı Dersleri* (İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1963), 183.

⁴ Count Leon Ostorog, *Ankara Reformu*, çev. Y. Ziya Kavakçı (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1972), 21. Ostorog 1909 yılında Adliye Nezareti Müşavirliğine getirilmiştir. Ali Adem Yörük, “Ostorog, Comte Leon”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 13 Haziran 2023); Çağıl, *Hukuk Başlangıcı*, 183.

İlminin on dokuzuncu asırdaki durumunu araştırmak⁵ olduğu yukarıda belirtilmişti. Ayrıca modern dönemde ilimler ve bilimsel faaliyet metotlarının kendilerine özgü ve diğer ilimlerle ortak alanlarda ilerlemeler kaydederek, genel olarak hayatın her sahasında kolaylıklar sağlamıştır.⁶ Türk -hukuk- tarihi özelinde anılan dönemde meydana gelen Tanzimat Fermanının ilanı gibi siyasi, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye gibi hukuki alanlardaki gelişmelere fıkıh usulü ilminin yeri ve katkısının tespiti hedeflenmektedir. Ayrıca yine belli dönem şahıs ve eserler hakkındaki araştırmaların⁷ yanında, konu özelinde boşlukları doldurması ve farkındalık oluşturmaya amaçlanmaktadır. Dönemin İslâm dünyası aydınlarında beliren, özellikle hukuk ilmi alanındaki fikirlerin metinlerde bulunanları tespit için ilgili literatür otoritelerden ve kütüphane veri tabanları gibi çeşitli bilgi kaynakları taranmıştır. Fıkıh usulü alanında tespit edilen ana metinlerde devrin özelliklerine katkıları aranarak, şerhler, haşiyeler ve çeşitli makaleler üst ve alt başlıklar altında kronolojik sıralanmıştır.

1. Metinler

1.1. İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkîki ilmi'l-usûl⁸

Yemen'in San'a kentinin eş-Şevkân kasabasında dünyaya gelen Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî'nin (1759-1834)⁹ eseridir. Esere, başta Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *el-*

⁵ Sava Paşa ve Hüseyin Atay Fıkıh Usulü isminin bilimlerdeki karşılığını ararlarken karşılaşılan güçlükler bu ilmin özgün bir bilim olduğunu göstermektedir. bk. Sava Paşa, *İslâm Hukuk Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*, çev. Baha Arıkan, (İstanbul: DİB Yayınları, 2017), 1/41; Abdulvahhab Hallaf, *İslâm Hukuk Felsefesi (İlmi Usulü'l-Fıkıh)*, çev. Hüseyin Atay (Ankara: AÜ Basımevi, 1973), 20.

⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul, Bilmen Yayınları, 1985), 1/40; Cemal Yıldırım, *Bilim Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, ts.), 36.

⁷ bk. Y. Ziya Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Maverâ el-Nahr İslâm Hukukçuları* (Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976); Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuk Çalışmaları Kuruluşları Fatih Devri Sonuna Kadar* (Bursa: Arasta Yayınları, 2001); H. Murat Kumbasar, *Taftazani ve Usulü Fıkıhtaki Yeri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990); Hakkı Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1991); Hasan Özket, *Molla Hüseyin Ve Mir'âtü'l-Usul Adli Eserinin Kaynakları* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990); Murat Paşa Ok, *Ondokuzuncu Yüzyıl İslâm Hukukçuları* (Samsun: Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993).

⁸ İlk kez 1327 yılında Kahire'de basılan bu eser yine aynı yerde 1347, 1349, 1356, 1928, 1930, 1937 tarihlerinde tekrar yayınlanmıştır. Ebû Mus'ab Muhammed Sa'd el-Bedrî tarafından yapılan tahkikli neşir 1412/1992 Beyrut'ta Beyrût Müessesetü'l-kütübi's-sikafiyye'de basılmıştır. Bu baskıda âyet, hadis, sahâbeye ait haberler, şiir ve atasözlerine dair indeksler bulunmaktadır. Bk. M. Kâmil Yaşaroğlu, "İrşâdü'l-fuhûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Ağustos 2023); thk. Ahmed Azv İnâyet, *Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî*, Beyrut 1419/1999, I-II, Dimaşk: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1. Baskı, 1999, I-II; thk. Ebî Hafz Sâmî b. el-Arabî el-Eserî, *Dâru'l-Fadîle*, Riyâd, 1421/2000, 1. Baskı, I-II; thk. Muhammed Subhî Hallâk (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1432/2011); Sıddîk Hasan Han, *İrşâdü'l-fuhûl'ü Huşûlü'l-me'mûl min 'ilmi'l-usûl* adıyla özetlediği eser İstanbul'da 1296/1879'da basılmıştır.

⁹ Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhûl ilâ Tahkîki İlmi'l-Us'ul* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1992), 13.

Mustasfâ adlı usûl alanındaki kitabı olmak üzere diğer eserleri, mütekellimin ekolünün başta gelen diğer âlimlerinden Râzî'nin (ö. 606/1210) *el-Maḥşûl*'ü, İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *Muhtaşarü'l-müntehâ* adlı eserleri kaynaklık etmiştir. Ayrıca yine ez-Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Baḥrû'l-muḥîṭ*'i kaynaklık ettiği gibi *İrşâdü'l-fuhûl*, *el-Baḥrû'l-muḥîṭ*'in bir özeti şeklinde kabul edilmektedir. Müellif, Zeydiye mezhebine yakın olmakla birlikte Sünni siyaset ve ilmi anlayışını sentezlediği belirtilmektedir.¹⁰ Hatta taklidi terk ederek kendi içtihatlarıyla amel ettiği bilinen Şevkânî'nin,¹¹ içtihat seviyesine ulaşmış bir ilim insanı tavrıyla birçoğu basılmış yüzün üzerinde eseri bulunmaktadır.¹² İctihadı önceleyen bir ilim adamı vasfıyla kendisinden sonrakilerde etkisi görülmektedir. Fıkıh usulü ilminin meselelerinin kesinleştiği, kurallarının kayıt altına alındığı birçok araştırmacı ve yazar tarafından kabul edildiğini belirten Şevkânî, mevcut bu usul ile içtihadın gerektiğini vurgulamaya çalışmıştır. Hükümler bölümünde Hâkim, mahkûmu bih ve mükellef konularını açıklayan Şevkânî, Hâkim'in kim ya da ne olduğu meselesinde, Peygamber ve davetin ulaşmasından sonra şer' olduğunda ihtilaf olmadığını, fakat öncesi hakkında Eş'ârî ve Mutezile arasında farklı görüşler olduğunu ifade eder.¹³

1.2. Ḥuṣûlü'l-me'mûl min 'ilmi'l-uṣûl¹⁴

Aslen Buhâralı olan Muhammed Sıddîk Hasan Hân'ın (1832-1889) eseridir. Tahsil maksadıyla Hicâz bölgesine gelerek Şevkânî'nin talebelerinden ders almıştır.¹⁵ Asrın müceddit ve müçtehitlerinden olan¹⁶ Sıddîk Hân'ın Arapça, Farsça ve Hintçe olmak üzere ellinin üzerinde eserleri bulunmaktadır.

Hasan Hân'ın bu eseri, benzeri olmadığını belirttiği¹⁷ Şevkânî'nin *İrşâdu'l-fuhûl*'ünü telhisten ibarettir. Beş fasıl içeren Mukaddime ve yedi maksat ile sonuç kısımlarından meydana gelen eser, bir kitabın telhisinden çok özgün bir metin olma özelliğini taşımaktadır.

Usûl kelimesinin bilinen sözlük manasını verdikten sonra terim anlamını ise külli kaide, tercih edilen, kendisine kıyas edilen ve delil manalarının olduğunu belirten Hasan Hân, delil

¹⁰ Bilmen, *Kamus*, 1/457.

¹¹ Hayrettin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1989), 310.

¹² Eyyüp Said Kaya – Nail Okuyucu, “Şevkânî”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 25 Ağustos 2022).

¹³ Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhûl*, 15.

¹⁴ Bu eser ilk kez 1296'da İstanbul: Matbaatü'l-Cevâib'de basıldıktan sonra 1938'de Kahire'de neşredilmiştir. 1982'de Hindistan'ın Benâres kentinde basılan eser, Muktedî Hasan el-Ezherî tarafından 1985'te Kahire'de neşredilmiştir. Ayrıca Âmîdî'nin *Münteha's-sûl fî 'ilmi'l-uṣûl* adlı kitapla birlikte *Taḥşîlü'l-me'mûl* adıyla Ahmed Ferîd el-Mezîd tarafından yapılan tahkikle 1424/2003'te Beyrut'ta basılmıştır. Bk. Abdulhamit Birişik – A. Cüneyt Eren, “Sıddîk Hasan Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (14 Ağustos 2023)

¹⁵ Hayruddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrût: Dâru'l-ilm li'l-Melâyîn, 1969), 7/36; Abdullah Mustafâ el-Merâğî, *el-Fethu'l-mübîn fî Tabâkâti'l-Usûliyyîn* (Beyrût: Evkâf Vezareti, 1974), 3/160.

¹⁶ Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 340.

¹⁷ Muhammed Sıddîk Hasan Hân, *Husulü'l-Me'mûl min İlmi'l-Uṣul* (İstanbul: Matbaatü'l-Cevâib, 1878), 3.

anlamının en uygun olduğunu belirtir.¹⁸ Fıkıhın, birçok tanımlarından Şafîlerce kabul gören tanımı veren müellif, diğer tariflere tenkitlerin varlığından söz eder. İlim terimi hakkında var olan çok farklı tanımlara yer verir.¹⁹ Delillerin zâtî arazlarından söz etmeyi fıkıh usulünün konuları arasına alan Hasan Hân, fıkıh usulünü amacına uygun olarak kullanımı vurgusuyla insanı taklit hastalığından kurtarmayı faydaları arasında sayar.²⁰ Bu belirlemesiyle içtihat taraftarı olduğunu ortaya koyan Hasan Hân, aşağıdaki eseriyle konuyu pekiştirir.

1.3. el-İklîd li edilleti'l-ictihâd ve't-taklîd²¹

Hasan Hân'ın 'İçtihat ve taklidin delillerinde muhtasar bir risale' şeklinde sunduğu bu eser, İshak b. Yusuf el-Yemânî'nin *İsbâtu't-taklîd* adlı risalesine karşı yazılan bir reddiyenin ihtisara, kendisi açısından faydalı gördüklerini ekleyerek meydana getirdiği bir eserdir.²² Kitabın, ana metninin muhtevası içtihadı kabul etmeyip bunun yerine taklidi savunanların ortak görüşlerinin bir arada bulunması ve Hasan Hân tarafından hepsine birden verilmiş olan reddiye ile aslında sosyolojik tahlil niteliğindeki durumu öne çıkılmaktadır.

1.4. Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh²³

Siirt'in Şirvan beldesinde dünyaya gelen Ahmed Hamdî'nin (ö. 1897) eseridir. Müellif, tahsiline memleketinde başlamış ve İstanbul'a giderek tamamlamıştır. Encümen Reisliği ve Teftiş Heyeti Muavinliği gibi görevler üstlenmiştir.²⁴ Eserin Türkçe olmasının yanında "besmele, hamd ve dua cümlesi" biçimindeki geleneksel girişe yer vermeden başlaması dikkat çekmektedir.

Müellifin, girişte 'ihtar' vurgusuyla yer alan fıkıh usulünün değeri hakkındaki ifadeleri şunlardır:

"Fıkıh usulü ilmi şer'î hükümleri ve fikhî meseleleri sağlamlaştırma açısından usûlü'd-din ilminden sonra hikmet ilmi olarak ilimlerin en faziletlisi ve en şerefliisidir. İnsanı hayra ve şerefe ulaştıran bir ilimdir. Bu ilimle uğraşmak en faziletli bir ibadettir. Çünkü onun tahsiline rağbet ettirme konusunda sair ibadetler hakkında varit olan ayetler gibi, bunun için "Her bir

¹⁸ Hasan Hân, *Husulü'l-Me'mûl*, 4.

¹⁹ Hasan Hân, *Husulü'l-Me'mûl*, 4.

²⁰ Hasan Hân, *Husulü'l-Me'mûl*, 6.

²¹ Birışık – Eren, "Sıddık Hasan Han".

²² Muhammed Sıddık Hasan Hân, *el-İklîd li Edilleti'l-İctihâd ve't-Taklîd* (İstanbul: Matbaatü'l-cevâib, 1878), 2.

²³ Bu eser İstanbul, 1883'te basılmıştır. Ramazan Çöklü, *Ahmet Hamdi Şirvani ve Türkçe Muhtasar Usulü Fıkıh İsimli Eserindeki Metodu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017); Mehmet Erdoğan - Ramazan Çöklü, "Ahmed Hamdi Şirvânî ve Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh Adlı Eseri İle İlgili Bir Değerlendirme", *IHYA Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Bahar 2018), 27-47, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/418929> (Erişim 15 Ağustos 2023).

²⁴ Muhammed Tahir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Meral Yayınevi, 1972), 1/249.

*guruftan bir firka sefere çıkmasın, dinde tefekkuh etsin...*²⁵ âyet-i kerimesi nazil olmuştur. Bu ilmi tahsil etmeyenin ilimde noksan kaldığını, çünkü tefsir ve hadis ilimlerine yardımcı olduğu gibi bütün kaidelerin ve anlatımın da ölçüsüdür.²⁶

Sava Paşa'nın Mekteb-i Sultânî müdürlüğü döneminde açılmış bulunan Hukuk Mektebinde okutulmak üzere hazırlandığı belirtilen bu eserin kaynakları arasında *Tavdîh, Mir'ât, Menâr, Fusûlü'l-bedâyi', Usûl-i Pezdevî, Mahsûl, Cem'u'l-Cevâmi', Mecâmi'* ve *Muhtasar-ı telhîs*²⁷ adlı eserler yer almıştır.

1.5. Tevşîhu'l-usûl

Filibeli Halil Fevzi Efendi'nin (1805-1884) oğlu Kazasker Mehmed Hayreddin'e (ö. 1327/1909) ait bir eserdir. Kitabın iç kapağında “İşbu Risâle-i merğûbe ahkâm-ı şer'iyeye-i fer'iyeye-i evvela mer'iyyesiyle ispatta medhali olan usûl-i fikhî tavzîh ve beyan eder.”²⁸ ifadesiyle içeriği özetlenmektedir. Eserde, fikhî usûlü ilmi vurgulanmakta, sistematik durumuna işretle konuyu oluşturan terimler bir arada şekiller üzerinde anlatılmaktadır. Eser bu durumuyla modern eğitim formunun ilk örneğini barındırmaktadır. Eserin bir diğer özelliği ise bu dönemde yazılanlar arasında Osmanlı merkezli eserler içinde Arapça olmasıdır. Ayrıca hüküm kısmını öne almış, farklı soru ve cevaplarla kitabın içeriğini oluşturmuştur. Örneğin, şer'î hüküm nelere ihtiyaç duyar? sorusuyla Hâkim-Allah Teâlâ-, mahkûmu bih-fiil- ve mahkûmu aleyh-mükellef- biçimindeki cevapla üç şeye muhtaç olduğunu²⁹ şekil üzerinde anlatmıştır.

Şer'î hükümlerin “çeşitlerinin çeşitleri” adıyla ilginç bir başlık yer almaktadır. Bu başlıkta “yükümlünün fiillerine bağlanan iktiza veya tahyîr veya vaz' ile Allah Teâlâ'nın hitabının eseridir” diyerek yaptığı sıralamada şunları belirtir. İlki, teklifi hükümler başlığı altında “Mükellefin fiiline sıfattır” ifadesiyle, öncelikle fiilde muteber sıfatlar, diğeri uhrevi maksatları olan muteber sıfatlar şeklinde iki kısımda açıklar. Diğeri ikinci başlık, satın alınan mala malik olma, alışverişin eseridir, örneğiyle “Mükellefin fiilinin eseridir” başlığı yer alır. İtibar edilen fiiller açısından mükellefin fiillerinin kısımları başlığının altında şu üç kısım yer alır. İlki sıhhat, butlan ve fesad örnekleriyle “ibadet ve muamelat arası ortak olan sıfatlar”, ikincisi sahih, batıl, fasit, mün'akid, gayr-i mün'akid, nafiz, gayr-i nafiz, lazım, gayr-i lazım örnekleriyle “Dünyevi maksatlar”, “Muamelata mahsus” üçüncü başlık altında in'ikad, lüzum, 'adem-i nifaz, nifaz, 'adem-i in'ikad, adem-i lüzum³⁰ terimleri yer alır.

²⁵ et-Tevbe 9/122.

²⁶ Ahmet Hamdi Şirvânî, *Türkçe Muhtasar Usul-ı Fikhî* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1883), 11.

²⁷ Şirvânî, *Muhtasar*, 14.

²⁸ Mehmed b. Ahmed b. Mustafâ, *Tavşîhu'l-Usûl* (İstanbul: y.y., 1880), 1.

²⁹ Hayruddin, *Tavşîh*, 5.

³⁰ Hayruddin, *Tavşîh*, 8-9.

1.6. İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd

Rumeli Beylerbeyi payesine sahip Sava Paşa'nın (ö. 1901) eseridir. Mekteb-i Tıbbiye mezunu olan Sava Paşa İstanbul'da Dağistanlı Ahmet Efendi (?-?) ve Kütahyalı Nuri Efendi'den (?-?) Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) *Mir'âtü'l-usûl* ve Hâdimî'nin (ö. 1176/1762) *Mecâmi'u'l-Hakâik* adlı eserlerini tahkik ve tercüme esaslı okumuştur. 1875-1878 tarihleri arasında Mekteb-i Sultânî (Galatasaray Lisesi) müdürlüğü vazifesini yapan Sava Paşa vali, hariciye müsteşarı, hariciye nazırı, nafia komisyonu azalığı gibi çeşitli görevler üstlenmiştir. 1901'de Paris'te öldüğü belirtilmektedir.³¹

Sava Paşa İstanbul'daki resmi görevlerinin yanında boş kalan vakitlerinde aldığı usûlü'l-fıkıh bilgilerinin, kendisinin de ifade ettiği gibi batıda bilinmeyen bu ilmi tanıtmak amacıyla "Methode de Droit Musulman I-II" adıyla Fransızca yazdığı eseri 1892 yılında Paris'te yayınlanmıştır.³²

İslâm Hukuk Tarihi ve usûl alanındaki gelişmelerin yanında kurucu mezhep imamları ve yöntemlerini kısa örnekler sunarak anlatmıştır. İnsanın sorumluluk ve şahsiyet kazanma devrelerini incelikleriyle açıklayan Sava Paşa, kendisi gibi batı hukukçularının; İslam Hukukunun, Roma Hukukunun bir kopyası olduğunu zannetmeleri nedeniyle mazur görülmeleri gerektiğini söylemektedir. Sava Paşa, onları bu anlayışa yönelten sebepler vardır, vurgusunu yapmaktadır.³³ Fakat bu sebeplerin, belki de bildik sebepler olması nedeniyle neler olduğu hakkında açıklama yapmaz. İkinci ciltte usûl konularını açıklamaya başladığında, tedrisini yaptığı eserlerin aksine klasik konu sıralamasında değişiklik yaparak İctihat konusunu öne aldığını belirtir. İctihadı da "Beşer fikrinin adlî ve hukukî meselelerini takdir ederek bunları vasıflandırmak, yani İslâmileştirmek suretiyle tedvin etmek ameliyesine icthâh itlak olunmaktadır."³⁴ diye tanımlar. Bu icthâh pratiğini Hz. Peygamber ve Sahabeler tarafından kullanıldığını pekiştirmek üzere meşhur Muaz hadisine yer verdiği görülür. İctihadın kelime manasını vererek Allah'ın kitabında "...Kıyaslayınız. Ey Basiret Sahipleri!"³⁵ mealindeki ayetin varlığını zikretmiştir. Hz. Peygamberin "icthâh edip isabet edenin on sevap, hata edenin bir sevap alacağı"³⁶ hadisiyle de icthâh yapmanın teşvik edildiğini belirtmiştir.

³¹ *Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultânî Yıllığı) 1868-1968* (İstanbul: Gün Matbaası, 1968), 30.

³² M. Macit Kenanoğlu, "Sava Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Ağustos 2023). Bu eser Baha Arıkan'ın *İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd* ismiyle tercümesi 1955, ikinci kez de 2017 yılında Diyanet İşleri Başkanlığınca yayınlanmıştır. Bunun dışında, biri "İslâm Hukuku Tatbikatı", diğeri de "İzahlı Müslüman Hukuku" adlı eserlerinin olduğu zikredilmektedir.

³³ Sava Paşa, *İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*, çev. Baha Arıkan (Ankara: DİB Yayınları, 1955), 1/10.

³⁴ Sava Paşa, *Nazariyât*, 2/13.

³⁵ el-Haşr 59/2.

³⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2020), "İ'tisâm", 20-21. Hadis metninde "...isabet edene iki sevap..." bulunmaktadır.

İçtihadın meşru olarak kabul edilebilmesi için iki şart olduğunu ileri süren Sava Paşa bu şartları; “İçtihat eden kimsenin bir hukukşinas yani, fakih olması gerekir” ifadesi ile “İçtihadın mahalline yani, şer’i bir meseleye münhasır bulunmasıdır.”³⁷ şeklinde belirtmiştir.

“İçtihadın sıhhat ve selameti bakımından fakihler üç dereceye ayrılır.” diyerek fakihleri derecelendiren Sava Paşa şu belirlemeleri yapar: “Birincisi Sahabelerdir ki, bunlardan sadır olan içtihatlar kasıtlı veya kasıtsız sıhatsızlıktan tamamıyla uzaktırlar; ikinci grup, Tabiîlerdir ki, bunlar hatadan tamamen uzak değiller ve niyetleri de samimidir; üçüncü grupta olanlar, Tabiîleri takip eden fakihlerdir ki bunlardan sadır olan içtihatların doğru olmamaları daima mümkündür.”³⁸ Ayrıca Sava Paşa içtihadı biri kanun yapma diğeri mahkemede ki araştırma olmak üzere iki kısma ayırmıştır.³⁹ Bu ikinci kısmı, İslam ilim adamlarının içtihat olarak kabul etmediklerini söylemiştir. Kendisi ise kaza/yargının da içtihat olduğunu söylemiş, fakat ilkinde eşit olmadığını da vurgulamadan edememiştir. Usûlde içtihadın olabileceğini ihsas ettiren Sava Paşa, “Üstatların vazettikleri usulleri ibda için sarf etmiş buldukları fikrî mesai, içtihadın en yüksek derecesini teşkil eder. Bu içtihat dolayısıyla vücuda gelen kaide ve usuller, İslam Hukuk mevzuatının esasını teşkil etmektedir. Bu usul ve kaideler... tatbikatta kullanılan kaza içtihadının ilmî esasını teşkil etmektedir.”⁴⁰ açıklamalarına yer vermiştir. Sava Paşa’nın bu çalışmasının, *Mir’ât’ül-usûl*’ün özet tercümesi olduğu görülmektedir. Bu husus, kitabının sonuna yerleştirilmiş olan “Kitabı Bitirirken” bahsinde, “esastan hiçbir şey kaybetmeyerek arz etmiş olduğumuz” ifadesiyle de pekiştirilmiştir.⁴¹ Bu çalışma ile fıkıh usulü terimlerinin batı literatüründeki karşılıklarını büyük ölçüde bulmuş olduğu söylenebilir.

1.7. Usul-i Fıkıh Dersleri

Meşhur adıyla Büyük Haydar Efendi diye bilinen Ali Haydar Efendi’nin (1837-1903) eseridir. İstanbul’da doğan müellif eğitim ve kaza görevlerinde bulunmuş, Mecelle cemiyeti azalığı da yapmıştır. Ali Haydar Efendi’nin Hukuk Mektebinde okuttuğu ve öğrencileri tarafından kitaplaştırılan bu eser,⁴² Molla Hüsrev’in *Mir’âtü’l-usûl* adlı eserini esas alan ders takrirlerinden oluşmaktadır. Delillerin uzak arazlarından değil, zati arazlarından bahsedileceğini belirten⁴³ Büyük Haydar Efendi, bu arazların ilki zati, ikincisi hüküm istinbatına katkısı olan zati arazlar ve üçüncüsü de ispatta katkısı olmayan zati arazlar

³⁷ Sava Paşa, *Nazariyât*, 2/15.

³⁸ Sava Paşa, *Nazariyât*, 2/15.

³⁹ Sava Paşa, *Nazariyât*, 2/16.

⁴⁰ Sava Paşa, *Nazariyât*, 2/16 vd. Usul, müçtehit tarafından kabul edilen varsayımların tecrübe edilmesinden sonra ortaya çıkan kaidelerdir. İçtihat ise, tanımında da belirtildiği gibi delile dayalı olarak yapılan anlamlandırmadır.

⁴¹ Sava Paşa, *Nazariyât*, 2/246.

⁴² 1889 yılında İstanbul’da basılan bu eser 1966 yılında yeni harflerle de basılmıştır.

⁴³ Haydar Efendi, *Usul-i Fıkıh*, 15.

olduğunu belirtir. Ancak bu üçüncü kısmın fıkıh usulünde araştırılan konu olmadığını ifade etmiştir. Müellif bu anlatımıyla bu ilmi oluşturan alt ilimlerin sınırlarını belirtmiştir.⁴⁴

Hükümler kısmını içeren ikinci bölümde müellif hüküm, mahkûmu bih ve mahkûmu aleyh başlıklarıyla konuyu anlatır. Hakların dörtlü taksimini yaparak Mahkûmu aleyhe geçmiştir. Ehliyet/sorumluluk yetkisini anlatmadan önce akıl kavramı üzerinde duran müellif, aklın niteliğini ve özelliklerin tanıtmıştır. Devamında birçok konuda yetkinlik için aranan şartları daraltan, kaldıran ve etki etmeyen semavi/doğal ve mükteseb/kazanımlı arazlardan bahsederek, içtihat konusuyla kitabı bitirmiştir.

1.8. ‘Usâretu’l-funûn

Eğînî Rahmî Efendi’nin (ö. 1909) eseridir. Erzincan’ın Eğîn’de (Kemaliye) dünyaya gelmiştir. Tahsil için geldiği İstanbul’da çeşitli hocalardan ders okumuştur. Ehaveyh Hoca efendiden aldığı icazetle tahsilini tamamlayan Rahmî Efendi Nüvvab Mektebi müdürlüğüne atanmıştır. 1909 yılında genç yaşta ölen Rahmî Efendi’nin konu ile alakalı ‘Usâretu’l-funûn adındaki kitapta yer alan “el-Fennu’s-sâdis ilmu’l-usûl” adlı bölümdür.⁴⁵ Devrin çeşitli sınavlarında fıkıh usûlü ile ilgili iki yüz seksen beş adet muhtemel soruya verdiği cevaplardan oluşmaktadır.

1.9. Usul-i Fıkıh Metn-i Vecîz

Sancaktarzâde diye anılan aileye mensup İsmail Hakkı Manastırlı’nın (ö. 1912) eseridir. İlmî mertebesi ve ayan meclisi üyeliği ile devrin önde gelenlerinden biri olarak dikkat çeken Müellif, ilk tahsilini memleketinde yapmıştır. İstanbul’da Şevket Efendi’den aldığı icazetle derse çıkarak kendisi de icazet vermeye başlamıştır. Dili güzel kullanması ve hatipliği kuvvetli olmasından dolayı medresede kürsü şeyhliğine atanmış ve ilmi merhalenin son payesi olan Ayasofya şeyhliğine kadar yükselmiştir. Dönemin yüksek mekteplerin çoğunda hocalık yapmıştır.⁴⁶ Hukuk-i Osmanî Fakültesi dördüncü sınıfta fıkıh usulü dersinde okutulan *Usul-i fıkıh metn-i vecîz* adındaki bu kitap⁴⁷ hüsn ve kubh konusuyla başlamış, emir-nehî, mutlak ve mukayyed başlıklarından sonra da amm, müsterek ve cem’i münker konularını anlatmıştır. Açıklık ve kapalılık bakımından lafızlardan sonra kullanılış bakımından hakikat, mecaz, sarîh ve kinaye başlıklarından sonra delalet türleriyle kitabını bitirmiştir. Konuların tahkik, takrir ve tenbih metoduyla sıralı biçimde tanımlarını, hükümlerini ve örneklerini verip açıklamalar yapmıştır.

⁴⁴ Haydar Efendi, *Usul-i Fıkıh*, 77.

⁴⁵ Rahmî Efendi Eğînî, *Usâretü’l-funûn* (İstanbul: Hacı Hasan Efendi Matbaası, 1330), 220-268; Tahsin Özcan, “Rahmi Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Ağustos 2023).

⁴⁶ Bursalı, *Müellifler*, 1/365.

⁴⁷ İsmail Hakkı Manastırlı, *Usul-i Fıkıh Metn-i Vecîz* (İstanbul: Hüseyin Bey Matbaası, 1328), 1.

1.10. Telhîs-ı Usul-i Fıkh

İbnü'l-Emîn Mahmûd Esad Seydişehrî'nin (1855-1917) eseridir. Seydişehir'de İlk tahsilini yaptıktan sonra 1868 yılında İstanbul'a gelen Müellif, Fatih Medresesi Müderrislerinden Abdulkerim Hoca'nın derslerine devam etmiştir. Ayrıca Askeri Muallimîn İdadisi'ne de devam eden Seydişehrî, burada Matematik, Geometri, Cebir, Tarih, Coğrafya, Fizik, Kimya ve Mekanik derslerini okumuştur. Bu eğitimden sonra Erkan-i Harbiye sınıfına kabul edilen Seydişehrî; Yüksek Cebir, Trigonometri, Topografya, Entegral Aritmetik, Mimari, Arazi yüzölçümü ve Uzay Geometri derslerini okumuş; Darulfünün'a bağlı Hukuk Fakültesi açılınca buraya kaydolmuş ve üstün derece ile bitirmiştir. İlk göreve Matematik öğretmeni olarak başlayan Seydişehrî, Hukuk Fakültesini bitirince Dava Vekili sıfatını kazanmış ve Aydın ili Bidayet Mahkemesi Birinci Reisliği'ne atanarak görev değişikliği yapmıştır. İstanbul'a döndüğünde Darulfünün'da Hukuk, İktisat ve İslam Fıkhı derslerini okutmuştur. Eğitim-öğretimin dışında Maliye Nezareti'nde, önce Hukuk Baş Müşavirliği, daha sonra da Müsteşarlık görevlerine getirilmiştir. Tahsil ettiği ilimlere vukufiyeti dolayısıyla Tapu ve Kadastro teşkilatını mükemmel bir şekilde yeni baştan kurmuştur. Bu başarılı çalışmasından dolayı Defter-i Hakanî nazırlığına getirilen Seydişehrî, Şuray-ı Devlet Tanzimat Dairesi Reisliğine tayin edilmiş ve bu görevde iken Isparta milletvekili seçilerek Meclis-i Mebus'a girmiştir. Seydişehrî Arapça, Farsça, İngilizce, Fransızca ve Almanca dillerini bilen, devrin sayılı ilim adamlarından biri⁴⁸ olarak dikkat çekmektedir.

Müellifin yazmış olduğu eserler arasında muhtevalarında fazla bir değişiklik olmaksızın iki adet fıkıh usulü ile ilgili eser ismi verilmektedir. Bu eseri diğerlerinden farklı kılan husus ise konu anlatımlarında Mecele-i Ahkâm-ı Adliye'deki maddelerden örnekler dikkat çekmektedir. Ayrıca Aydın'da Mekteb-i İdadi için hazırlanan ve okutulan Telhîs-ı Usûl-i Fıkh kitabı devrin eğitim ve öğretim alanında pedagojik yaklaşımını yansıtmaya açısından önemli görülmektedir.

Lafzın manaya vaz'ını anlatırken öncelikle vaz'ı, kelime ve kavram olarak tanıtmıştır. Vaz', bir şeyi başka bir şeyin karşısında belirlemektir. Birinci şeye mevzu, ikincisine mevzuu leh, belirleyene de vâzı' denir. Vaz' mevzuuna nispetle iki türdür. a) Sözsüz vaz': Çizgi ve işaretlerin vaz'ı gibi. b) Sözlü vaz': Bir lafzın bizzat delalet edecek şekilde bir manaya tayin ve tahsis edilmesidir... Sözlü vaz'ı da bir lafzın bizzat kendisini bir manaya vazetmeyi vaz'ı şahsi, müfret veya mürekkep bir heyeti bir manaya vazetmeyi de vaz'ı nevi olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Bunun ikincisi ise mecazların vaz'ı⁴⁹ olduğunu belirtir. Hassın ifade ettiği mana nevi ve cins olarak fiil ve harflerde her zaman bulunduğunu vurgular. İsimler ise bu

⁴⁸ Eserleri ve hayatı hakkında geniş bilgi için bk. İbnü'l-Emin Mahmud Esad Seydişehrî, *Fıkh Usulii Telhîs-ı Usul-i Fıkh* (İstanbul: Yasin Yayınları, 2002), 6.

⁴⁹ Seydişehrî, *Telhîs*, 16.

mananın tayini, nevi ve cinsiyeti itibariyle ayn, nevi' ve cins olmak üzere üç kısımdır.⁵⁰ Seydişehrî, usul âlimlerinin ismi bu şekilde taksim etmeleri ile felsefecilerin kullanımından ayrıldıklarını belirtir.⁵¹ Felsefecilerin amaçlarının, eşyanın hakikatini bilmek olduğundan, onların eşyayı kendi amaçlarına göre sınıflandırdıklarını ve neviyi, hakikatleri bir olan fertler arasındaki ortak manaya vazedilen diye tarif ettiklerini ifade eder. Buna göre aslan ve insan nevi olur. Ancak, hukukçuların amacı eşyanın hükümlerini bilmek olduğundan onlara göre de adam nevi, insan cins olur,⁵² diyerek aradaki farkı ustaca belirtmiştir. Bu açıklamadan sonra hassın hükmü, kesinlik ve yakîn ifade etmesidir,⁵³ diyerek, Mecelle'den maddelerle örnekler verip konu daha anlaşılır kılınmaya çalışılmıştır.⁵⁴

Seydişehrî emir konusunu tanımla başlatmış, lafız olması, tehdit ve aciz bırakmanın dışında talep olması, kesinlik ifade etmesi, talep manasına konulan kalıp olması ve üstünlük ile emrin verilmiş olması⁵⁵ gibi emirde bulunması gereken beş unsuru sıralamıştır. Emir mutlak ve zamanla ya da başka şeylerle mukayyet olmak üzere ikiye ayrılır. Muvakkat emrin izahında Mecelle 1484. Madde gerekçe gösterilerek, belli bir mevsime ait olan bir şeyi almak için bir kimse diğerini vekil tayin etse bu emir o mevsim ile muvakkat olur. O mevsim geçtikten sonra alsa geçerli olmaz, şeklinde örneklendirmektedir.⁵⁶ Emredilen eda ve kaza şeklinde yerine getirilir. Mecelle 127, 336, 337, 344, 345, 368 ve 594. maddelerden örnekler vererek anlatmıştır. Ayrıca külli kaideler kısmından 98. kaideyi de zikretmiştir. Emredilen şeyin hüsnü ve mükellefin kudreti bahsinde de yine örneklerle açıklamalar esnasında Mecelle 263, 663, 892, 999. maddeleri ve *Usul-i Muhakeme-i Hukukiyye*'nin 274. maddesini kullanmıştır.⁵⁷

Mecelle'nin 528, 572, 573, 630, 816, 817, 818, 970, 1478, 1484, 1498 ve 1508. maddelerini nehy konusunu izah etmek için örnek olarak vermiştir. Mutlakın mukayyede hamledilmesi konusu ile hassın anlatımını bitirmiştir. Seydişehrî lafzın konulduğu manada kullanımını açısından hakikat, mecaz, sarîh ve kinaye grubunu tanımları, hükümleri ve şartları ile anlatmıştır. Hakiki manadan mecazı manaya geçişte gerekli olan karineleri sırasıyla tanıtmıştır. Bu kısmı anlatırken Mecelle 705, 1484, 1498 ve 1757. maddelerindeki hükümleri

⁵⁰ Seydişehrî, *Telhîs*, 20.

⁵¹ Molla Hüsrev "Felsefecilerin dışında ehl-i şer'in ıstılahında böyledir" diyerek farka işaret etmiştir. Bu farka göre ayn, nev' (recül), cins (insan) sıralaması ehl-i şer'; nev', cins, ayn sıralaması ise felsefe/mantıkçılar tarafından yapılmıştır. Bk. Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 40.

⁵² Seydişehrî, *Telhîs*, 21.

⁵³ Mecelle'nin 649, 981, 1471, 1501, 1564 ve 1685. maddelerini konuyu izah etmek için örnek verir. Seydişehrî, *Telhîs*, 22-25.

⁵⁴ Seydişehrî, *Telhîs*, 25.

⁵⁵ Seydişehrî, *Telhîs*, 26.

⁵⁶ Seydişehrî, *Telhîs*, 40.

⁵⁷ Seydişehrî, *Telhîs*, 63.

ve 2, 13, 60, 61 ve 62. maddelerindeki külli kaideleri, konuları izah etmek için örnek olarak vermiştir.⁵⁸

Seydişehrî Sünnet'i Hz. Peygamberden sadır olan kavî, fiil veya takrirler olarak belirttikten sonra Hz. Peygambere gelen vahyi zahir ve batın olarak iki kısma ayırmıştır.⁵⁹ Kavli sünnetin tespitinde Hz. Peygambere ittisalının keyfiyetini, ravinin şartları, ravinin durumu, inkıta, ta'n, haberin konusu ve doğruluğu bakımından haberin kendisi bahislerini açarak anlatmıştır. Hz. Peygamberin fiilleri ve takrirleri kısmına çeşitli meseleler başlığında şer'u men kablena ve sahabenin söz ve davranışları hakkında bilgiler vermiştir.⁶⁰

Üçüncü rükün olarak ele aldığı İcma'ı, Muhammed ümmetinden aynı asırda gelen tüm müçtehitlerin şer'i bir hüküm üzerine ittifak etmeleridir, diye tanımlamış ve kesin delil olduğunu belirtmiştir. İcmaya ehil olmak için Muhammed ümmetinden olmak, müçtehit olmak, fasık olmamak ve bidatçı olmamak şartlarını sıraladıktan sonra örf ve teamül konusunu da icma'a ekleyerek anlatmıştır. Mecelle'nin 37 ve 44. külli kaidelerini zikrederek bahsi bitirmiştir.⁶¹ İstilah olarak "Kıyas, iki meseleden birinin illetinin dengi ikinci meselede bulunduğu hükümün dengini rey ve içtihat yoluyla ikinci meselede ortaya çıkarmaktır." şeklinde tanımlarken sözlük manalarını ve diğer tanımları yaparken verdiği şartları ve unsurları gibi tanıtıcı ifadeler girmemiştir. İki meseledeki hükmü şu varsayımlarla ortaya koymaya çalışmıştır: "İki varlığın vücûdi olması ile olur." Bazen de hüküm "İki varlığın ademidir." Bazen de hüküm "İki yokluğun varoluşudur." Bazen de hüküm "İki yokluğun yok oluşudur."⁶² Mantık ilminde kullanılan var-yok bir diğer ifade ile (1 0) kümelerine işaret etmektedir. Müellif kıyasın eleştirilmesini, illetin eleştirilmesi ile olduğunu belirtir. Müessir illete yöneltilen eleştirilerin yedi çeşidini şöyle sıralar: a) Nakz, b) Mümana, c) Fesad-ı vaz'ı, d) Fesad-ı itibar, e) Fark, f) Muaraza ve g) İletinin mucebi ile kavî.⁶³

Müftünün kendisine arz edilen mesele hakkında fakihlerin hiç birisinin görüşüne rastlamasa kendi görüşü ile içtihat edeceğini belirtir. Bunun için fıkhnın inceliklerini bilmesi gerektiğini vurgular.⁶⁴ Bu ifade onun içtihat yanlısı olduğunu göstermektedir.

1.11. Usul-i Fıkhn Dersleri

İzmir Mebusu Seyyid Bey diye şöhret bulan Mehmed Seyyid'in (1873-1925) eseridir. İzmir'de doğan ve medrese tahsilini tamamladıktan sonra İstanbul'da Dârü'l-fünûn Hukuk

⁵⁸ Seydişehrî, *Telhîs*, 140-189.

⁵⁹ Seydişehrî, *Telhîs*, 226.

⁶⁰ Seydişehrî, *Telhîs*, 228-254.

⁶¹ Seydişehrî, *Telhîs*, 255-262.

⁶² Seydişehrî, *Telhîs*, 262-265.

⁶³ Seydişehrî, *Telhîs*, 293.

⁶⁴ Seydişehrî, *Telhîs*, 395.

Mektebi'ni bitirerek aynı okulda uzun yıllar usûl-i fıkıh müderrisliği yapmıştır.⁶⁵ Hem mebus hem de Hukuk Fakültesi müderrisi olan Seyyid Bey mebusluktan ayrılarak müderrisliğe dönmüştür. İstanbul'da yeni kurulan İlahiyat Fakültesi'nin reisliğini de yapan Seyyid Bey 8 Mart 1925'te vefat etmiştir.⁶⁶

Seyyid Bey'in, genelde muhteva bakımından birbirlerinin devamı olmakla birlikte farklı kişilere kitabının basım iznini vermiş olduğu "Usul-i Fıkıh Dersleri" adındaki çalışmalar üç cüz olarak değerlendirilebilecek durumdadır. Giriş ve ilmin tanımının içinde bulunması bakımından birinci cüz denilebilecek kısmını Ahmed Talat ve Hacı Mehmet Tahir tarafından 1328 yılında basımı gerçekleşen *Usul-i Fıkıh Dersleri*. İkinci cüz denilebilecek diğer kitap Eşref Hudarî tarafından 1330 yılında basılan *Usul-i Fıkıh Dersleri*. Üçüncü cüz denilebilecek 1338 yılında doktora talebeleri tarafından bastırılan *Usul-i Fıkıh Dersleri*.

Birinci cüzü bir mukaddime ile başlatan Seyyid Bey, ilmin tanımını "şer'î fer'î hükümlerin muayyen ve müşahhas tafsîli delillerden istinbata kendileriyle ulaşılan kaideleri bildiren ilimdir."⁶⁷ şeklinde yapmıştır. Konusunun, Sadruşşeri'a ve Molla Hüsrev tarafından deliller ve hükümler⁶⁸ olarak tanımlandığını belirttikten sonra, kendisinin de tercihinin bu yönde olduğunu ifade etmiştir.

Delil ya vahyidir; Okunan ve İndirilen 'Kitap', Okunmayan ve İndirilmeyen 'sünnet'. Ya vahiy değildir: Bir asırdaki her müçtehidin sözü ise 'icma', bir asırdaki her müçtehidin sözü değilse 'kıyas' şeklinde sıralanmakta olduğunu belirtir. Delillerin dört adet olmasını istikrâi(/tümevarım) olduğunu vurgular.⁶⁹ Fer'î delilleri ilişkili oldukları her bir aslî delille beraber veren Müellif, meşhur dörtlü taksimle yetinmeyerek bir adım daha ileri gitmiş ve bu dört delilin ilk üçü yani kitap, sünnet ve icma her ne kadar rütbe ve kuvvet bakımından farklı iseler de üçünün de her yönüyle asıl ve ispat edici deliller olarak yer aldığını söyler. Dördüncüsü olan kıyasa gelince, hükmün kendisine bina edilmiş olması itibarıyla bir yönüyle asıl ve delil ise de kendisi de kitap, sünnet veya icma'dan alınmış olan illete dayanmış olması

⁶⁵ İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi* (İstanbul: Risale Yayınları, 1987), 177.

⁶⁶ Ramazan Yıldırım, *Hilâfetin Kaldırılış Sürecindeki Tartışmaların Teolojik Temelleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003), 76; Ramazan Yıldırım, *Hilafet Tartışmaları* (Ankara: Ankara Yayınları, 2004); Sami Erdem, *Hilafetin Kaldırılması Sürecinde Teorik Tartışmalar Ve Adliye Vekili Seyyid Bey'in Katkısı* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995); Sami Erdem, *Seyyid Bey'in İslâm Hukuk Sahasındaki Çalışmalarının Değeri* (İstanbul, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993).

⁶⁷ Seyyid Bey, *Usûl* (1. cüz), 3.

⁶⁸ Seyyid Bey, *Usul* (1. cüz), 13.

⁶⁹ Seyyid Bey, *Usul* (1. cüz), 18.

yönüyle de asıl olmadığını belirtir.⁷⁰ Usulcülere göre Kitap Kur'an-ı Kerim'in tümüne dendiği gibi manaya delalet eden bir cüzüne de Kitap ve Kur'an denildiğini belirtmiştir.⁷¹

1.12. Medhal Usul-i Fıkh

Seyyid Bey'in bu eseri, birinci faslında fıkıh usulünün tarihi ve oluşumu, ikinci faslında fıkıh usulünün mahiyeti, konusu ve gayesini, üçüncü faslında öncelikle bilinmesi gereken ve devrinde pek büyük ehemmiyeti bulunduğu bazı şer'i ve fikhî esaslardan bahseden Medhal'ın dışında esas üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım şer'i deliller ve tearuzları durumunda tercih metotlarını, ikinci kısım hükümleri, üçüncü kısım ise hükümlerin delillerden ve kastedilen mananın lafız ve ibarelerden nasıl istinbat edildiğine dair konuları içermektedir.⁷² Seyyid Bey anılan konuları işleminin yanında büyük ölçüde İslâm hukuk ilminin felsefesini yapmıştır. Diğer usul kitaplarında görülmeyen Hilafet ile ilgili konuları velayet ve kanun yapma açısından detaylı bir şekilde işlemiştir. Böylece devlet başkanı ve hukuk uygulamalarını felsefi bağlamda izah etmeye çalışan Seyyid Bey, kişiler hakkında bile bağlayıcı olmayan bir mezhebe bağlı bulunma konusunu, tek mezhebe bağlı kalınarak üretilen kanunlar mecmuasını devletin dayatması nasıl uygun olabilir, diyerek, Mecelle'nin yapısını eleştirmiştir.⁷³ Mecelle'nin on iki adet maddesini konu anlatımlarında kullanmıştır. Ayrıca dip notta 1466. Maddeye bakılmasına işaret etmiştir.⁷⁴

1.13. Usulü'l-Fıkh

Mısırlı bir âlim olan Muhammed b. Afifî el-Bâcûrî el-Hudarî'nın (ö. 1927) mütekellimin ekolüne göre yazılan eseridir. Ancak eserinde fukaha ekolü içeriğiyle karşılaştırmalar dikkat çekmektedir.⁷⁵ Dâru'l-ulûm medresesinde tahsilini tamamlayan Hudarî şer'i hâkim olarak tayin olduğu Hartum'da hâkimlik vazifesinden sonra Kahire'de çeşitli üniversitelerde müderrislik ve yöneticilik yapmıştır. Devrin yenilik hareketlerine yakın ilgi duyan⁷⁶ Hudarî, fıkıh usulü ilmi hakkında bilgiler verdiği giriş bölümünden sonra, mükellefin hayatını cenin, doğumdan temyize kadar, temyizden buluğa kadar ve buluğdan sonra olmak üzere özellikleri

⁷⁰ Seyyid Bey, *Usul* (1. cüz), 18.

⁷¹ Seyyid Bey, *Usul* (1. cüz), 28.

⁷² Seyyid Bey, *Usul-i Fıkh Medhal* (İstanbul: Asitane, 1338) 4.

⁷³ Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkh Medhal*, 329.

⁷⁴ Kullandığı maddeler: 16, 82, 93, 186, 187, 188, 596, 919, 1216, 1217, 1800, 1801; Seyyid Bey, *Medhal*, 58.

⁷⁵ Bu eserin üzerinde özel çalışma yapılma ihtiyacı vardır. Aslında mütekellimin ekolü eserlerinde diğer alanlarla ilgili konu karışıklığı problemi ilk eserlerden beri süregelmektedir. Hatta usulün yenilenmesi tekliflerinin genellikle bu ekole mensup ilim adamları tarafından dillendirilmiş olmasının sebepleri de ayrıca araştırılmalıdır.

⁷⁶ ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/151; Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 344; Muhammed Abduh'un önerisi ile usul eserini *Teşri'in Sırrı* adlı çalışmanın takip edeceğini belirtmesine rağmen rastlamak mümkün olmamıştır. Bk. el-Hudarî, *Usulü'l-Fıkh*, 12. Sonradan eserine bazı konular eklediği ifade edilmiştir. Ferhat Koca, "Mısırlı İslam Tarihiçisi ve Hukukçusu Muhammed Hudarî Bek (1837-1927): Hayatı, Eserleri ve Fıkhî Görüşleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 167-178.

ayrı dört devreye ayırdıktan sonra, ehliyetin de leh ve aleyhindeki meşru hakların vücup ehliyeti ile şer'an işlenmesi muteber olan eda ehliyeti olmak üzere ikiye ayrıldığını belirtir.⁷⁷ Ehliyeti ortadan kaldıran semavî ve mükteseb durumları klasik sıralama ile veren Hudarî, mükteseb olanlardan hezli inşâât, ihbârât ve itikâdât olmak üzere üçe ayırarak anlatır.⁷⁸

1.14. Usul-i Fıkıh Dersleri

İzmirli İsmail Hakkı'nın (1869-1946) eseridir. İlk tahsilini İzmir'de tamamlamıştır. Rüşdiye ile medrese derslerine de devam etmiştir. Hafızlığını tamamlamış, Farsça da öğrenmiş ve Rüşdiye'den sonra Farsça öğretmenliği yapmıştır. 1892'de İstanbul'a gelmiş Dârü'l-Muallimîn-i Âliyye'de imtihanla başladığı öğrenimi 1900'da birincilikle bitirmiştir. Mercan İdadisi'nde ders okuttuktan sonra Mülkiye Mektebi'nde Fıkıh Usulü dersi hocası olmuştur. Dârü'l-Funûn'da Felsefe müderrisliği ayrıca, Hukuk Mektebi'nde de Fıkıh hocalığı yapmıştır. Cumhuriyet döneminde üniversitede Ord. Prof. olmuş, Edebiyat ve İlâhiyat Fakülteleri dekanlıklarında bulunmuştur. Geniş ilmi vukufiyete sahip olan İzmirli'nin basılmış ve istifade edilen birçok eseri mevcuttur.⁷⁹ Kitapların yanında birçok dergi ve gazetede yayımlanmış makaleler ve değerlendirmeler de istifadeden uzak değildir. İsmail Hakkı İzmirli Dârü'l-Funûn'da Usul-i Fıkıh Dersleri Muallimi iken kaleme almış olduğu eserinde fıkıh tarihini, hilaf ilmîni ve örneklerle fıkıh usulü konularını karışık şekilde bulmak mümkündür. İzmirli, "Fıkıh usulü medeni ve umumi kanunlarımızın esasıdır." dedikten sonra "layıkıyla anlamak için birtakım mukaddimelere muhtaç olacağız."⁸⁰ diyerek ilimlerin tasnifine geçmiştir. Tedvîn edilmiş ilimlerin şekillerine göre taksim edilmiş olmalarına rağmen, İslâm'a taalluku itibariyle taksim ettiği ve Tedvîn Edilmiş İlimlerin Kısımları başlığını koyduğu kısımda ilimleri, Müslümanlar tarafından İslâm medeniyeti içerisinde oluşturulan İslâmî ilimler ve İslâmiyet'e dışarıdan gelen dâhili ilimler olmak üzere ikiye ayırmıştır.⁸¹ İslâmî ilimleri de şer'î ilimler olan Kur'an, Hadis ve Fıkıh ilmîni, 'Ali ilimler; diğerlerini de Âlet İlimleri adlarıyla ikiye ayırmıştır. Anılan tali ilimlerin kendi aralarında konularına göre şu şekilde ayrıldığını beyan etmektedir: Kur'an ilmîni kıraat ve tefsir ilmîni olmak üzere ikiye; Fıkıh ilmîni de iman esaslarını anlatan İtikadî Fıkıh, şeriat ve hükümleri anlatan Amelî Fıkıh ve Ahlâk ve Tasavvuf ilimleri olan Vicdânî Fıkıh diye üçe ayırmaktadır. Siyasî ve medeni ilimleri vicdani fıkha dâhil eden İzmirli, ahlak ile tasavvuf arasındaki farkı da tasavvufun nazar ve istidlal ile değil, mücahede yoluyla olduğunu belirtmektedir.

⁷⁷ el-Hudarî, *Usulü'l-Fıkıh*, 90.

⁷⁸ el-Hudarî, *Usulü'l-Fıkıh*, 98.

⁷⁹ Ali Birinci, "İzmirli, İsmail Hakkı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Haziran 2023).

⁸⁰ İzmirli, *Usul*, 1.

⁸¹ İzmirli, *Usul*, 2.

İslamiyet'e mahsus Âlet ilimlerini Kur'an ve hadisi tefsir etmek ve anlamak için Arabî veya Lisan ilimlerini özel ve müşterek ilimler diye ikiye ayırmıştır.⁸²

İzmirli anılan ilimleri oluşturan şahsiyetler, bu ilimlerle ilgili olarak yazılmış eserler ve bu ilimlerin tarihi hakkında ciddi malumat sunmuştur.⁸³

Ameli fikhî yöntem ve mezhep itibarıyla Ehli Sünnet ve Ehli bidat üst başlık altında ikiye ayıran İzmirli, Ehli Sünnet fikhîni ehli re'yi Irak Fikhî, ehli hadisi Hicaz Fikhî, şer'î delilleri nasslar ile icma'a hasreden, dolayısıyla kıyas ve onunla amel etmeyi inkâr eden ilim adamlarının fikhîni da Zahiri Fikhî olmak üzere üç kısma ayırmaktadır. Bidat ehli fikhîni ise ehli sünnet ve cemaat anlayışına muhalif olan Şi'a, Hariciler, Mutezile, Murcie, Cebriye ve Müşebbihe olmak üzere başlıca altı fırka olduklarını vurgular. Vahhabîler için de Necid'de çoğunlukla bulduklarını ve Hanbelî mezhebinden oldukları tenbihinde bulunarak "Ancak bir kısmı icma'ı, kıyası, müçtehidî taklidi, Peygamberimize tevessülü ve din işlerinde aklı inkâr ederler." tespitini de yapmıştır.⁸⁴ Fikhî ilminin Usûl ve Furû' olmak üzere ikiye ayrıldığını belirten Müellif, ilkinin Müttekellimin ve Fukaha olmak üzere iki ayrı metodunun olduğunu vurgulamıştır. Bunların özelliklerini de şu şekilde tanıtmıştır: a) Müttekellim metodu: Sorunların şekillerini Furû'-ı Fikhîtan soyutlayarak mümkün merteye aklî istidlal tarafına meyletmek prensibine dayanır. b) Fukaha metodu: Şevahid ve fikhî misallerle doldurma prensiplerine dayanır. Meseleler fikhî nükteler üzerine kurulduğundan fukahanın yazdığı usul-i fikhî kitapları fikhî daha muvafık ve furû'a daha uygundur. Ehli re'y ve kıyas olan Hanefî fakihleri ise fikhî nüktelere daldıklarından onların bu fende uzatmalara gittiklerini ifade eder.⁸⁵ Böylece fukaha ekolünün iki dönem veya iki koldan geliştiğini dikkate sunmaktadır.

İzmirli, içtihat yanlısı olduğunu diğer makalelerde belirtmekle birlikte, bunun erbabı tarafından yapılmasından yana tavrını de açıkça belirterek içtihat ile kıyasın karıştırıldığı hakkında düşüncesini de dile getirmiştir. Çünkü bilgisizlik ve acemiliğin büyük zararlara yol açacağı endişesini taşımaktadır. İctihada gerek duyulduğunda erbabı ortaya çıkar ve içtihat yapar kanaatindedir.⁸⁶

1.15. İlm-i Hilâf⁸⁷

İzmirli İsmail Hakkı'nın eseridir. İlm-i hilafı, istinbat edilen bir şer'î hükmü muhalifinin yıkılmasından muhafaza edilmesi için şer'î delillerin durumundan bahseden bir ilimdir,

⁸² İzmirli, *Usul*, 2.

⁸³ İzmirli, *Usul*, 3.

⁸⁴ İzmirli, *Usul*, 5.

⁸⁵ İzmirli, *Usul*, 8.

⁸⁶ İzmirli, 'İctihadın Bâ'isi Tevellüdü', *Sebilurresad*, 12/297 (21.05.1914), 190-195.

⁸⁷ Halis Demir, "İzmirli İsmail Hakkı, İlm-i Hilaf, Hazırlayan: Sırrı Fuat Ateş, Hüner Yayınevi, Konya 2010, Kitap Tanıtımı", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2, Sivas: 2014, 463-470.

şeklinde tanımlarken hükümlerin istinbat edilmesi için fıkıh usulüne, istinbat edilmiş meseleleri korumak için de ilm-i hilafa ihtiyacın zaruri olduğunu belirtirken, fıkıh usulünün kazandığını, ilm-i hilafın ise sakladığını söyleyerek⁸⁸ ilm-i hilafın tanımı ve önemini vurgulamaya çalışmıştır. Nitekim İzmirli, müçtehiten, ayet ve sahih hadislerle aykırı bir söz sadır olursa o müçtehidin o ayet ve hadislerle amel etmemesinde herhalde bir delili ve özrü bulunmaktadır⁸⁹ diyerek, belki de ilm-i hilaf bu özrün ve delilin belli bir metot dâhilinde ortaya çıkmasını sağlayacak bir gayret olduğuna işaret etmektedir. İzmirli, ilmin delillerinin gayet geniş olduğunu belirtir. İmamların bütün maksatlarına ve bilgi edinimlerine muttali olmanın mümkün olmadığını vurgulamaktadır. “Müçtehit bazen delili izhar eder, bazen etmez. Hücceti izhar ettiği surette bu delil bazen bize ulaşır, bazen ulaşmaz. Bize ulaşan delilin hüccet olduğu konuyu bazen idrak ederiz, bazen idrak edemeyiz.”⁹⁰ diyerek ilm-i hilafın önemli inceliğinin burada olduğunu belirtir.⁹¹

1.16. Yüz Kavâid-i Usuliyye

Hasan el-Bulgârî'nin (ö. ?) eseridir. Kitabın iç kapağında 1901 yılında Kazan'da basıldığına dair bilginin yanında müellif olarak Damlâ Nûr Ali Harâcâtî ismi geçmektedir. Bu ismi, kitabın basılmasını sağlayan şahıs olarak değerlendirmek gerekmektedir. Zira kitabın Külli kaideler kısmının başlangıcında Bevânûr beldesinde şer'e hizmet eden İbnu'ş-Şeyh Hasan el-Bulgârî, usul kaidelerinin başlangıç kısmında da Ali İbn Hasan el-Bulgârî ifadesi nedeniyle kitabın esas müellifi olması daha uygundur.⁹² Hasan el-Bulgârî öncelikle 'Yüz Kavâid-i Fıkhiyye' ismi altında yüz bir adet külli kaideyi örnekleriyle kaydettikten sonra, Yüz Kavâid-i Usuliyye adı altında da yüz altı adet usul ile ilgili kaide derlemiştir. Her bir kaideye birer örnek vererek anlaşılır duruma getirmiştir.

2. Şerh, Haşiye ve Talikler

Medreselerde takip edilen metinler üzerinde şerh, haşiye ve talik çalışmaları yapılan eserler vardır. Bu çalışmalarda metinlerde geçen cümlelerin kapalılıklarını gidermek ve başka yerlerde geçen benzer konulara işaretler yapılmıştır. Ancak zamanın şartlarına göre örneklemelerle yeni metin oluşturma cesaretin gösterildiği de görülmektedir. Ayrıca delillerden hükümlerin istinbatı manasındaki içtihadı mesafeli bakışın tartışmaya açıldığı da görülmektedir.

⁸⁸ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, 1/32.

⁸⁹ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, 1/34.

⁹⁰ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, 1/34.

⁹¹ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, 1/4-32.

⁹² Ali b. Hasan el-Bulgârî, *Yüz Kavâid-i Fıkhiyye ve Yüz Kavâid-i Usuliyye* (Kazan: y.y., 1901), 2. Müellifin biyografisine ulaşamadığımız halde Külli Kaidelerle ilgili eserlerin, özellikle araştırma konusu edilmesi çalışılan tarih aralığında yaygınlaşmış olması nedeniyle, bu eserin de bu dönemde yazılmış olduğu kanaatiyle burada verilmesi uygun bulunmuştur.

Bu dönemde şerh, haşiye ve talik türü kaleme alınan eserlerden bazıları şunlardır:

1) Neseffî'nin *Menâr* adlı eserini dikkate alarak yapılan çalışmalar: İbn Abidîn diye bilinen Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdulazîz el-Hüseyînî ed-Dımaşkî'nin (ö. 1836) Haskeffî'nin (ö. 1677) *İfâdetü'l-envâr* adındaki *Menâr* şerhine *Nesemâtü'l-eshâr* adında haşiyesi.⁹³ Hekimbaşızâde Muhammed Es'ad'ın (ö. 1849) *Tercüme-i Menâr* adlı çalışma,⁹⁴ Tâhâ b. Ahmed b. Muhammed b. Kâsim el-Gûrânî (ö. 1882) *Menâr*'ı manzumeleştirmiş, sonra onu *Şerhu Muhtasari'l-Menâr fi usûli'l-fikh* adında şerh etmiştir. 1896 yılında İstanbul'da basılmıştır. Mehmed Emin (ö. ?) tarafından çevirisi yapılan *Usûl-ı fikhdan Muhtasar-ı Menâr Tercümesi*, 1880 yılında İstanbul'da basılmıştır. Muhammed Abdulhalîm el-Leknevî'nin (ö. 1868) *Kameru'l-akmâr* adlı haşiye. Evliyazâde Ahmed Ziyauddin Kastamonî'nin (ö. 1893) *Hulasatü'l-efkâr ale'l-muhtasari'l-Menâr*. Bu eser 1897 yılında İstanbul'da basılmıştır. adlı muhtasar çalışması bulunmaktadır. Hüseyin Necmuddin Pirzirenli'nin iki ciltlik *Şerhu'l-menâr* adlı çalışması mevcuttur.⁹⁵ Seyfeddin İsmail Efendi (ö. 1882) ve Abdulmecîd Efendî'nin (ö. ?) de *Manzume-i Muhtasari'l-menâr* adlı çalışmaları bulunmaktadır. Mustafa Şükrî Efendî'nin (ö. ?) *Hâşiyetü Mustafâ Efendî alâ'l-menâr* adıyla haşiyesi mevcuttur.

2) Necmuddin et-Tûffî'nin er-*Risâle*'sine Cemâluddin Muhammed el-Kâsımî ed-Dımaşkî'nin (ö. 1913) *Şerhu Risâleti't-Tûffî fi ri'âyeti'l-mesâlih* adlı şerhi bulunmaktadır. 1906 yılında Dımaşk'te basılmıştır.⁹⁶ Ayrıca başka bir esere de talik olduğu kayıtlarda geçmektedir.⁹⁷

3) Celâluddin Mahallî'nin Tacuddin es-Subkî'ye ait *Cem'u'l-cevâmi'* adlı eserine yazdığı şerhe Hasan b. Muhammed el-'Attâr (ö. 1835),⁹⁸ Muhammed eş-Şefşâvenî (ö. 1816) ve Muhammed el-Mehdî (ö. 1877) tarafından da haşiyeler yazılmıştır.⁹⁹ Ayrıca anılan şerhin ibarelerinin açıklamasını Abdurrahman eş-Şerbînî (ö. 1908) yapmıştır.

4) İmam Cüveynî'nin *Varakât*'ına yapılan çalışmalar: İbn Sind el-Basrî (ö. 1826) *Varakât*'ı nazm haline getirmiştir.¹⁰⁰ Abdulhamîd b. Abdulkadîr'ın (ö. 1916) *Teshîlu't-turukât li nazmi'l-varakât* adlı çalışması bulunmaktadır.¹⁰¹ Mustafâ b. Muhammed Mâu'l-'Ayneyn eş-

⁹³ C. Brockelmann, *GAS* (Leiden: Brill, 1937-42), 2/264, 773.

⁹⁴ Sül. Ktp. Fatih bl. 169*104, 135*72 mm. 150 vk. 17 str. tavsıflı ve 1425 M nr.da kayıtlı eser.

⁹⁵ Sül. Ktp. Yazma Başışlar bl. 281/2 nr. 200*128 bb mm. 163 vr. bb str., talik tavsıflı eser. 1337'de yazılmış müellif hattıdır.

⁹⁶ Şahin Şâmil, *ed-Delîlu'l-Câmi' ilâ Kutubi Usuli'l-Fikhü'l-Matbû'a bi'l-Luğati'l-'Arabiyye* (h. 1258-1414), (İstanbul, Koba Yay., 1994), 194.

⁹⁷ Şâmil, *ed-Delîl*, 75

⁹⁸ el-Merâğî, *el-Fethu'l-mübîn*, 3/146.

⁹⁹ el-Merâğî, *el-Fethu'l-mübîn*, 3/157.

¹⁰⁰ el-Merâğî, *el-Fethu'l-mübîn*, 3/143.

¹⁰¹ el-Merâğî, *el-Fethu'l-mübîn*, 3/169.

Şenkîti (ö. 1910) tarafından *el-Ekdes ale'l-enfes şerhu nazm'l-varakât* adlı çalışmalar yapılmıştır.

5) Molla Hüsrev'in *Mir'âtü'l-usûl fî şerhi mirkâti'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*'e yapılan çalışmalar: Abdurrezzak b. Mustafa Antakî *Hâşiye ale'l-mir'ât* adlı çalışması. 1872 yılında İstanbul'da basılmıştır. Mustafa Efendi b. Yusuf b. Salih el-Bursavî el-Vidîni'nin (ö. 1854) *Takrîru'l-Vidîni alâ mir'âtü'l-usul* adlı çalışması. 1893 yılında İstanbul'da basılmıştır. Muhammed et-Temîmî'nin (ö. 1869) *Ta'dîlu'l-mirkât ve cilâu'l-mir'ât* adlı haşiyesi.¹⁰² Ahmed Hamdullah Efendi (ö. 1899) tarafından yapılan *Mir'âtü'l-usûlün ihtisarı*.¹⁰³ Mustafa Sıdkî Mostarî'nin (ö. ?) *Hâşiyetü Haddâd el-fusûl alâ mir'âtü'l-usûl şerhu mirkâti'l-vusûl* adlı çalışması. 1898 yılında Saraybosna'da basılmıştır. Mehmed Muhtar b. Osman Müftizâde'nin *Mir'âtü'l-usûl* taliki. 1890 yılında İstanbul'da basılmıştır. Dramalî Hacı İsmail Efendi'nin ve birçok ilim adamının talikleri şeklinde olan *Tam Kayıtlı Mîr'âtü'l-usûl* 1896 yılında İstanbul'da basılmıştır.

6) Şatıbî'nin *Muvafakat*'ı üzerine yapılan çalışma: Şenkîtiel-*Merâfık ale'l-mevâfık* adıyla şerh yazmıştır.¹⁰⁴ Şenkîti'nin ayrıca *Şerhu's-sa'îd fî'l-âmmu ve'l-hassı* adlı şerhi de vardır. 1902 yılında basılmıştır.¹⁰⁵

7) Abdüşşekûr'un *Müsellemü's-Sübût*'ü esas alınarak Muhammed b. Beşîruddin el-Kenûcî (ö. 1847) tarafından *Keşfu'l-mübhem mimâ fî'i-müsellem* adında şerh yazılmıştır.¹⁰⁶ Kâdî Ahmed b. Muhammed b. Dervîş'in *et-Teshîlâtü'l-İlâhiyye fî usûli's-Şâfi'iyye ve'l-Hanefiyye* adıyla yapılan çalışma vardır. 1921 yılında basılmıştır.¹⁰⁷

8) Hâdimî'nin *Mecâmi*'i üzerindeki çalışmalar: *Menâfi'u'd-dekâik şerhu mecâmi'l-hakâik* ismiyle Güzelhisârî diye bilinen Mustafâ b. Muhammed b. Mustafâ Güzelhisârî tarafından yapılan şerh. 1856, 1890 yıllarında İstanbul'da basılmıştır. Ayrıca Şîrvânî Ahmed Hamdî'nin *Levâmi'u'd-dekâik fî terâcimi mecâmi'l-hakâik* ¹⁰⁸ adlı çalışması vardır. Bu eser 1875 yılında İstanbul'da basılmıştır. Süleyman Kırkağacı'nın (ö. 1851) *Şerhu hâtimei Kava'idi'l-usul* çalışması vardır. 1299'da İstanbul'da basılmıştır.

9) Necip Abdullah Efendi'nin (ö. 1834) ve Süleyman Kırkağacı'nın (ö. 1851) şerhleri olduğu kaynaklarda geçmektedir.

¹⁰² el-Merâğî, *el-Fethu'l-mübîn*, 3/155.

¹⁰³ Bursalı, *Müellifler*, 1/250.

¹⁰⁴ el-Merâğî, *el-Fethu'l-mübîn*, 3/163.

¹⁰⁵ Şâmil, *ed-Delîl*, 195.

¹⁰⁶ el-Merâğî, *el-Fethu'l-mübîn*, 3/151.

¹⁰⁷ Şâmil, *ed-Delîl*, 205.

¹⁰⁸ Mehmet Erdoğan - Ramazan Çöklü, "Ahmed Hamdi Şîrvânî ve Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh Adlı Eseri İle İlgili Bir Değerlendirme", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Bahar 2018), 27-47, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/418929> (Erişim 11 Aralık 2022).

10) İmamiyye Şi'asından olan Hasan en-Neceffî'nin (ö. 1846) eş-Şeyh Ca'fer Kâşif el-Atâi'ye (ö. 1228) ait olan *Keşfu'l-gatâ* adlı fıkıh usûlü eserine yazdığı şerh.¹⁰⁹ Muhammed Hüseyin b. Abdurrahîm et-Tahrânî'nin (ö. 1845) *el-Fusul fî ilmi'l-usûl* adlı eseri vardır.¹¹⁰ Haricilerin İbâzî kolundan olan Ebu Muhammed es-Sâlimî'nin (ö. 1914) yazdığı *Tal'atu's-Şems fî usûli'l-fıkh* adlı ana metni ve yine kendisi tarafından yapılan şerh kayıtlarda geçmektedir.¹¹¹ Muhammed Ömer el-Bâcûrî'nin (ö. 1925) *el-Fusûlu'l-bedî'a fî usûli's-şeri'a* adlı eseri vardır. 1904 yılında Kahire'de basılmıştır.¹¹²

11) Ebu'l-Hasenât el-Leknevî'nin (1847-1886) *Âhkâmu'n-nefais fî edâi'l-ezkâr bi lisânin fârsin fî'l-usûl*¹¹³ adlı eseri yaptığımız araştırma neticesinde fıkıh kitabı olduğu görülmüştür. İsimde “dayanak/kaynaklar” manasında kullanılan “el-Usûl” kelimesinden kaynaklı yanlışlıkla fıkıh usûlü eserleri arasında anıldığı tespit edilmiştir.

3. Makaleler

1) İbn Abidîn (ö. 1836)¹¹⁴ Birçok risalesinin bulunduğu *Resmu'l-müftî* adlı eseri mevcuttur.¹¹⁵

2) Ali Suavî (ö. 1878): İslâmiyet'e karşı oluşan birçok vehimlerin ortadan kaldırılması amacıyla başlattığı çalışmaların arasında eksik olduğu anlaşılan “*Arabi İbare Usulü'l-Fıkh Tercümesi*”¹¹⁶ dikkat çekmektedir.

3) Ahmet Cevdet Paşa (ö. 1895)¹¹⁷ Şirvânî Ahmed Hamdi'nin Türkçe Muhtasar Usul-i Fıkh adlı eserine bir “Takrîz” yazısı bulunmaktadır.¹¹⁸

¹⁰⁹ el-Merâğî, *el-Fethu'l-mübîn*, 3/150.

¹¹⁰ el-Merâğî, *el-Fethu'l-mübîn*, 3/149.

¹¹¹ el-Merâğî, *el-Fethu'l-mübîn*, 3/166.

¹¹² el-Merâğî, *el-Fethu'l-mübîn*, 3/173; Şâmil, *ed-Delîl*, 244.

¹¹³ el-Merâğî, *el-Fethu'l-mübîn*, 3/158. Sül. ktp. İzmirli İ. Hakkı bl. 3648/3'te kayıtlıdır.

¹¹⁴ Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri* (Ankara, TDV Yay., 1990), 145.

¹¹⁵ İbn Abidîn, “2. Risâle: Resmü'l-Müftî”, *Mecmû'atu'r-Resâil* (İstanbul: y.y., 1325), 11-41; Norman Calder, “İbn Abidin'in ‘Ukudü Resmî'l-Müftî Adlı Risalesi”, çev. Şenol Saylan, *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 2 (Aralık 2014), 189-208.

¹¹⁶ Hüseyin Çelik, *Ali Suavî ve Dönemi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 469, 512; Sami Erdem, “Ali Suavi'nin usûl-i fıkh'a dair bir risalesi: “Arabî İbare Usûlü'l-Fıkh Nâm Risalenin Tercümesi”, *Divan İlmi Araştırmalar* 5 (Aralık 1998), 283-296.

¹¹⁷ Meliha Yıldırım, *Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri ve Divançe-i Cevdet* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye, 1994), 71.

¹¹⁸ Şirvânî, *Muhtasar*, 2-3.

4) Manastırlı İsmail Hakkı: Sırât-ı Mustakîm mecmuasında yayımlanan “Ahkâm-ı İslâmiyye ve İctihad”, “Bâb-ı İctihad Mesdud mudur?” ve “Bâb-ı İctihad Daima Küşad bulunmaktadır” adlı makaleleri.¹¹⁹

5) Musa Kazım (ö. 1917): İlahiyat şubesi ikinci sınıfta okutulan Usul-i Fıkıh ders notları olarak belirtilen bu çalışma Hüsün-kubhtan, hakikat, mecaz, sarıh ve kinaye başlıklarını içerir.¹²⁰

6) Ziya Gökalp (ö. 1924): İslâm Mecmuası’nda 1914 yılında "İctimaî Usul-i Fıkhın" oluşturulmasını talep etmiştir.¹²¹

7) Seyyid Bey: İslâm Mecmuası’nda yayımlanan “İctihad ve Taklîd” adlı makaleleri.¹²²

8) Hüseyin Naci: “Lâik Usul-i Fıkıh” talebi vardır. “Hüseyin Naci’nin Daru’l-fünun Hukuk Fakültesindeki Son Fıkıh Usulü Ders Takrirleri (1924-1925).¹²³

9) Mansûrîzâde Muhammed Sa’îd: “İctihat Hataları” adı altında İslâm Mecmuası’nda yazmış olduğu makalelerinde devrinde ve önceki devirlerde meseleleri algılama konusunu gündeme taşıyıp değerlendirmeler yapmıştır.¹²⁴ Ayrıca “Cevaz Şer’den Değildir” adlı makalesinde İslâm Hukuk literatüründe kullanılan “caiz” kavramının hükümsüzlüğü anlatmak için kullanıldığını ifade etmektedir.¹²⁵

10) Nesibî: *Fıkh-ı Hanefinin Esâsât-ı ve Kıyas ve Dine Mutaallık Mesail* ismi ile basılmıştır. *Mecelle’nin Tadili Münasebetiyle İzahat* adı ile Mecelle hakkında ortaya çıkan tartışmalara usul açısından takdim ettiği cevaplardan oluşmaktadır.¹²⁶

¹¹⁹ Manastırlı İsmail Hakkı, “Ahkâm-ı İslâmiyye ve İctihad”, *Sırât-ı Mustakîm* (İstanbul, 1324-1325), 2/28, 17-18, 29/33-34; “Bâb-ı İctihad Mesdud mudur?”, 30/50-52; “Bâb-ı İctihad Daima Küşad Bulunmaktadır”, 31/65-66, 32/81-82, 33/97-98; Esmâ Güler, *Sebülürreşâd ve İslam Mecmûası’nda Yer Alan Usûlü’l-Fıkh Ve Fıkıh Konularındaki Makalelerin Değerlendirilmesi* (Yüksek Lisan tezi, Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli, 2020), 49.

¹²⁰ Musa Kazım, *Usul-i Fıkıh Dersleri Notları* (İstanbul, Evkâf Mafbaası, 1911), 1-15; Musa Kazım, *Külliyyat-i Şeyhulislam Musa Kazım* (İstanbul, Evkâf Mafbaası, 1917), 293.

¹²¹ Ziya Gökalp, “Fıkıh ve İctimâiyat”, *İslam Mecmuası* (İstanbul: Cemiyet-i Hayriye-i İslâmiyye, 1332), 1/2.

¹²² Seyyid Bey, “İctihad ve Taklîd”, *İslâm Mecmûası* 1/4, 104-107, 5/133-134; Güler, *Makalelerin Değerlendirilmesi*, 121.

¹²³ Sami Erdem, “Yeni Usul-i Fıkıh Arayışları Çerçevesinde Bir Metin, Hüseyin Naci ve Lâik Usul-i Fıkıh”, *Divan İlmi Araştırmalar* 3 (Aralık 1997), 213-223; Sami Erdem, “Hüseyin Naci’nin Daru’l-fünun Hukuk Fakültesindeki Son Fıkıh Usulü Ders Takrirleri (1924-1925)”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 27 (Aralık 2019), 35-91.

¹²⁴ Mansûrîzâde Sa’îd, “İctihad Hataları”, *İslâm Mecmuası* 2/21 (Şubat 1915), 535-541.

¹²⁵ Mansûrîzâde Sa’îd, “Cevaz Şer’den Değil”, *İslâm Mecmuası* 1/10 (Kasım 1914), 295-303; “Taaddud-i Zevcât Men’ Olunabilir”, *İslâm Mecmuası* 1/10 (Mayıs 1914), 234; Güler, *Makalelerin Değerlendirilmesi*, 122.

¹²⁶ Seyyid Nesibî, *Fıkhı Hanefinin Esâsâtı Kıyas ve Dine Mutaallık Mesâil* (İstanbul, 1919), 2.

11) Ahmed Vehbî: Manstırlı tarafından yazılan “Bâb-ı İctihad Mesdûd mudur?” adındaki makalesinin yanlış anlaşılabilceği endişesi ile “İctihada Dair Mubâhesât” adlı makalesini yazmıştır.¹²⁷

12) el-Mağribî: Sırât-ı Müstakîm Mecmuası’nda (A. F. Salah tercümesiyle) “Müctehidler yetiştirelim!” konulu yazısı.¹²⁸

13) Yahya Atif: Sebilürreşad Mecmuası’nda “İctihad ve Taklîd” adlı makalesi.¹²⁹

14) M. Şemsettin: Sebilürreşad Mecmuası’nda “İctihad Ne Demektir?” adlı makalesi.¹³⁰

15) Count Leon Ostorog (ö. 1932): Bu çalışmaların içinde en ilginç olanı Ostorog tarafından “Ankara Reformu” adıyla verilen üç adet konferanstan oluşan çalışmadır.¹³¹

16) Mehmet Akif (ö. 1936): “Asım” adlı şiirinde devrin tahlilini eleştirel bakışla bir bekçi-hırsız fıkrası ile vermiştir.¹³² Ayrıca İslam tarihinde öne çıkan ilim adamları gibi kurucu alimlerin yetişmediğinden ve problemlere çözümler sunulamadığından dert yanar.¹³³

17) İzmirli İsmail Hakkı: Sebilürreşad Mecmuası’nda Ziya Gökalp’a, “İctimaî Usul-i Fıkıh’a ihtiyaç var mı?” başlığıyla verdiği karşı cevapları içermektedir.¹³⁴ İzmirli ayrıca Mansûrîzâde’nin “Cevaz Şer’den Değildir” adlı makalesine de adı geçen mecmuada bir reddiye yazmıştır.¹³⁵

18) Halîm Sâbit (ö. 1946): İslâm Mecmuası sahibi ve yazarlarından olan Halîm Sâbit, II. Meşrutiyet dergilerinde Kazanlı Halîm Sâbit imzasını kullanmıştır. İslâm Mecmuasında Ziya Gökalp’ın İctima’i Usul-ı Fıkıh yazılarına paralel olarak gelişen tartışmalarda fıkıh ve usulü

¹²⁷ Ahmed Vehbi, “İctihâda Dair Mubâhesât”, *Sırât-ı Müstakîm*, 3/57, (Ramazan 327), 72-75; Güler, *Makalelerin Değerlendirilmesi*, 49.

¹²⁸ el-Mağribî, “Müctehidler Yetiştirelim,” çev. A. F. Salah, *Sırât-ı Müstakîm*, 3/75, (Muharrem 328), 364-366; Güler, *Makalelerin Değerlendirilmesi*, 49.

¹²⁹ Yahya Atif, “İctihad ve Taklîd”, *Sebilürreşâd*, 24/608, 148-158; Güler, *Makalelerin Değerlendirilmesi*, 88.

¹³⁰ M. Şemsettin, “İctihad Ne Demektir”, *Sebilürreşâd*, 10/246, 193-195.

¹³¹ Ostorog, *Ankara Reformu*, 24; Ali Erdem Yörüük, “Ostorog, Comte Leon”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Haziran 2023).

¹³² M. Akif Ersoy, *Safahat* (İstanbul, Çile Yayınları, 1994), 398.

¹³³ Ersoy, *Safahat*, 399; Hatemî, Hüseyin, “19. Yüzyılda Medreseler”, *Tanzimattan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul, İletişim Yay., 1985), 3/503.

¹³⁴ Sebilürreşad Mecmûası 292-298 sayıları arasında geçen ve İslâm Mecmûası’nda Ziya Gökalp’ın yazdığı yazılardan oluşan sorulara cevap vermek için kâleme aldığı makalelerden oluşur. Usul konusu ile ilgili olanları değerlendirmeye alınmıştır.

¹³⁵ İzmirli İsmail Hakkı, “Mansûrîzâdeye cevap”, *Sebilürreşad* 13/329, (Mart 1915), 128-129; Güler, *Makalelerin Değerlendirilmesi*, 85-86.

tarihi denebilecek mahiyette içtihat ve konuları ile ilgili yazılar yazmıştır.¹³⁶ İslâm Mecmuasından sonra Sırât-ı Müstakîmde de yayınlamıştır.¹³⁷

19) Bediuzzaman Said Nursi (ö. 1960): *İçtihat Risalesi*'nde "İçtihat kapısı açıktır." beyanında bulunduktan sonra "Fakat şu zamanda oraya girmeye altı engel vardır." diyerek açıklamalar yapar.¹³⁸ Müellif ayrıca "Eski Said" olarak yazdığı "üç makale ve üç kitap"tan oluşan "Muhâkemât" ve "Belagat" makalelerinde usulün anlamlı harfler konusunu işler.¹³⁹

4. Çözümlere Yaklaşım Açısından Değerlendirme

On dokuzuncu asır Osmanlı Devleti nezdinde ve İslam coğrafyasında her alanda değişimin yaşandığı bir devir olmuştur. Aslında içte ve dışta yeni fikirlerin ortaya çıkmaya başladığı devir olarak da görülmektedir. Bu nedenle sağlıklı zemin ve yöntemle durumun yönetilmesi ihtiyacı ortadadır. Dönemin ilim adamları önceki devirlerden süregelen tedvin hareketlerini eğitim-öğretim, tedris ve geliştirme maksatlı devam ettirerek usul ve furû' kitapları ile İslâm Hukuk ve usûl külliyatını zenginleşmesine¹⁴⁰ katkıda bulunmuşlardır. Bu çalışmaların, öncelikle, içinde bulunulan durumu anlayarak, coğrafya özelinde gelecek asırlara damgasını vuracak bir Türk-İslam anlayışını kapsamaktadır. Nitekim bu çalışmalarını sürdürenler kendi aralarında bazı metod farklılıklarıyla gruplar biçiminde çeşitli dergi ve ekollerde fikirlerini kamuoyuna açmışlardır. Bu gruplar, bazılarının göre Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Milliyetçilik ya da Türkçülük olmak üzere üç; bazılarının göre de Batıcılık eklemesiyle dört akım olarak tespit edildiği görülmektedir. Fıkıh usulü bağlamında bu gruplar arasında net ve kesin çizgiler bulunmayıp, farklı gruplarda oldukları halde ilmî bakımından aynı düşünceyi paylaşmış olanları da vardır.¹⁴¹

Sonuç

On dokuzuncu asır İslam hukuk usulü alanındaki çalışmalar geleneksel klasik metinlerin yanında modern dönemin arayışlarına cevap verme düzeyi tartışmaya açık olmakla birlikte, problemin ortaya konması açısından bir başlangıç olduğu hissedilmektedir. Ayrıca alanıyla ilgili konularda güncel olaylara işaret eden, çalışmalardan örnekler üzerinde açıklamalar barındıran bazı eserler, mecmualardaki makaleler ve karşılıklı yapıcı tartışmalar dikkat çekmektedir. İslamiyet'in doğuşu ve gelişmesi ile paralellik arz eden eğitim ve öğretim

¹³⁶ Halîm Sâbit'in İslâm Mecmuası'nda yayınladığı İçtihat ile ilgili yazılar şu sayılarda yer almaktadır. 1/5, 10, 11, 12; 2/14, 18, 22, 23, 24, 23-31, 53.

¹³⁷ Halîm Sâbit'in Sırât-ı Müstakîm'de yayınladığı İçtihat ile ilgili yazılar şu sayılarda yer almaktadır. 3/58, 59, 63-74, 77, 78; 4/81; Güler, *Makalelerin Değerlendirilmesi*, 138 vd.

¹³⁸ Bediuzzaman, Said Nursî, *Risâle-i Nûr Külliyyatı* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1996), 1/212.

¹³⁹ Bediuzzaman, *Risâle*, 2/2016.

¹⁴⁰ Abdulvahhab Hallâf, *Teşri Tarihi*, çev. Talat Koçyiğit (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1970), 57.

¹⁴¹ Bu gruplar hakkında detaylı bilgiler için bk. İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi* (İstanbul, 1987). Ayrıca bk. Recep Şentürk, *İslâm Dünyasında Modernleşme ve Toplum Bilim* (İstanbul, İz Yayınları, 1996).

kurumu durumundaki medrese, büyük değişimler neticesinde ortaya çıkan gelişmelere katılmak üzere, az da olsa kendini yenileme çabası bu eserlerde görülmektedir. Nitekim medreselerde yetişenlerden çok azı aldıkları ilimlere ek olarak, medresenin dışında açılmış olan mekteplerde eğitimlerini tamamlamışlardır. Bu devirde yazılmış ve zamanın eğitim kurumlarında ders kitabı olma özelliğini taşıyan çoğu eserde, geleneksel tertip olan “besmele, hamdele, salât ve selam” başlangıçları ile ilmin tanıtıldığı “mukaddime” adındaki girişlere yer verilmeyişi dikkat çekmektedir. Direkt konulara girilerek izahlar yapılmıştır. Bu durum, ders notlarının kitaplaştırılmasında gayret gösteren talebelerin tecrübesizliğinden kaynaklanmış olabilir denilirse de bu kitaplara, çeşitli vesilelerle sahip çıktıklarını ifade eden yazarlar göz önünde bulundurulduğunda, bunun başka etkenlerin tesiriyle meydana geldiği akla gelmektedir. O da gerekliliği ve tartışılması yapılmadan, hatta herhangi bir seçme yapmaksızın, şekli bakımından geleneklerden kopmanın başlangıcı olmuştur. Eserlerin bir kısmında konular izah edilirken zamanın problemlerini ve bunlara sunulan çözümler yer almaktadır. Örnek alınma konusunda haklı bir şekilde en büyük pay Mecelle'ye aittir. Gerek külli kaideler kısmı ve gerekse maddeler halinde sıralanmış hükümlerden alınan örnekler, bazı kitaplarda önemli bir yer işgal etmektedir. Çağın ihtiyaçlarına cevap verebilecek kapasitede eleman yetiştirme konusunda atılan programlı adımlarda istikrarsızlıklar olmasına karşılık, buna gönül vermiş çok az sayıdaki şahsiyetin özel gayretleri, bu ilmin ayakta kalmasıyla birlikte gelişmesini de sağlamıştır. Kitabın iç kapağında "İzmir Bidayet Mahkemesi Birinci Reisi ve Mekteb-i İdadi Ulûm-i Tabi'yye Muallimi" şeklinde, iki farklı alanla tavsif edilen Mahmûd Es'ad'ın *Telhîs-i Usul-i Fıkıh* adındaki kitabı, özel gayretlerle yetişen şahsiyetlerin bu alandaki ilk örneklerinden biridir. Seydişehrî, anılan kitabında madde başlıkları koyarak konuları işlemiştir. Mantık ağırlıklı ve yeni örneklerle yer vererek işlediği konular, bu alanda uğraş verenlerin kolayca anlayabilmelerini sağlamaktadır. İctihat konusunun ele alındığı kitapların tümünde icthad savunulmuş, gerekliliği vurgulanmış fakat içinde bulunulan zamanda nasıl işleyeceğine dair ipuçları verilmemiştir. İlim adamlarının tercihler yaparak fetva vermeleri gerektiği belirtildiği halde, yerinde de belirtildiği gibi sadece Seydişehrî tarafından telaffuz edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin gayri Müslim tebaasından bir şahsiyet olan Sava Paşa'nın verdiği eser bu gayretlere ivme kazandırmıştır. Dışardan birisinin katılımcı biçimdeki objektif değerlendirmeleri, içeridekilerin, doğru yolda olduklarına dair kanaatlerinin pekişmesine vesile olmuştur. Ayrıca bu eser, ilgililere batı hukuk literatürünü fıkıh usulü ile karşılaştırma imkânını sağlamıştır. Böylece doğu ve batı arasındaki mesafe azalmış ve günümüze dek uzanan süreçte sağlanan etkileşimle karşılıklı olarak tamamlanmanın yolu açılmıştır.

Eserleri, taşıdıkları metotlar açısından bakıldığında, fukaha metoduna göre yazılanları Osmanlı Merkezli olanlar ve mütekellimin metoduna göre yazılanları da Osmanlı Merkezli olmayanlar diye ikiye ayırmak mümkündür. Osmanlı Merkezli yazılanlarda çok az da olsa Seydişehrî'nin *Telhîs-ı Usul-i Fıkıh* ve Seyyid Bey'in *Usul-i Fıkıh Medhal* eserlerinde olduğu gibi

devrin sorunları ve çözümleri hakkında Mecelleden ilgili maddeler, Halifelik gibi konularda işaretler ve örnekler bulunmaktadır.

Şevkânî'nin *İrşâdu'l-fuhûl'u* (Yemen), Sıddîk Hasan Hân'nın *Husulu'l-me'mûl ve el-Iklîd li edilleti'l-ictihâd ve't-taklîd'i* (Hint), Hudarî Bey'in *Usulü'l-Fıkh'ı* (Mısır) eserleri Arapçadılar. Sava Paşa'nın *Etude Sur La Theorie Du Droit Musulman I-II* çalışması Fransızcadır. Daha sonra *İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd I-II* adıyla Baha Arıkan tarafından Türkçeye çevrilmiş ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından ilki 1955, diğer ise 2017 yıllarında basılmıştır. Osmanlı merkezli olanların çoğu Türkçe olmakla birlikte Kazasker Mehmed Hayreddin'in *Tevşîhu'l-usûl'ü* Arapçadır.

Dönemin belli fikir akımları sivil oluşumlar olarak dikkat çekmektedir. Bu akımların süreçte yüklendikleri işin devamı, sentezi veya kırılma noktaları, hatta yeni olarak eklenenler yeni bir çalışmaya konu olabilecek özelliktedir.

Kaynakça

- Köksal, Asım Cüneyd. *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.
- Vehbi, Ahmed. "İctihâda Dair Mubâhesât", *Sırât-ı Müstakîm*, 3/57, İstanbul: 1327.
- el-Âmidî, Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fî Usulî'l-Ahkâm*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1986.
- Aydın, Hakkı, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1991.
- Aydın, M. Akif, "Ali Haydar Efendi, Büyük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 11 Aralık 2022). <https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-haydar-efendi-buyuk>
- Yığın, Adem. "Fıkıh Usûlünün İlimler Arasındaki Konumu". *Usûl İslam Araştırmaları* 20 (2013), 7-46.
- Said Nursî, Bediuzzaman. *Risâle-i Nûr Külliyyatı*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1996.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınları, 1985.
- Birinci, Ali. "İzmirli İsmail Hakkı". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim 18 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/izmirli-ismail-hakki#1>
- Bırışık, Abdulhamit – Eren, A. Cüneyt. "Sıddîk Hasan Han". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim 22 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/siddik-hasan-han#1>
- Brockelmann, Carl. *GAS*. 3 Cilt. Leiden: 1937-42.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-Sahîh*. 8 Cilt. İstanbul: İSAM Yayınları, 2020.
- el-Bulgârî, Ali b. Hasan. *Yüz Kavâid-i Fıkhiyye ve Yüz Kavâid-i Usuliyye*, Kazan: y.y., 1901.
- Bursalı, Muhammed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınları, 1972.
- Büyük Haydar Efendi. *Usul-i Fıkıh Dersleri*. sad. M. Çevik, İ. Subaşı, S. Çağlayan. İstanbul: Fatih Matbaası, ts.

- Calder, Norman. “İbn Abidin’in ‘Ukudü Resmi’l-Müfti” Adlı Risalesi”. çev. Şenol Saylan. *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 2 (Aralık: 2014), 189-208.
- Cici, Recep. *Osmanlı Dönemi İslam Hukuk Çalışmaları Kuruluştan Fatih Devri Sonuna Kadar*. Bursa: Arasta Yayınları, 2001.
- Çağıl, O. Münir. *Hukuk Başlangıcı Dersleri*. İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1963.
- Çelik, Hüseyin. *Ali Suavî ve Dönemi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Çöklü, Ramazan. *Ahmet Hamdi Şirvani ve Türkçe Muhtasar Usulü Fıkh İsimli Eserindeki Metodu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Demir, Halis. “İzmirli İsmail Hakkı, İlm-i Hılaf, Hazırlayan: Sırrı Fuat Ateş, Hüner Yayınevi, Konya 2010, Kitap Tanıtımı”. *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2014), 463-470.
- Eğînî, Rahmî Efendi. *Usûretü'l-funûn*. İstanbul: Hacı Hasan Efendi Matbaası, 1330.
- Erdem, Sami. *Hilafetin Kaldırılması Sürecinde Teorik Tartışmalar Ve Adliye Vekili Seyyid Bey'in Katkısı*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Erdem, Sami. *Seyyid Bey'in İslâm Hukuk Sahasındaki Çalışmalarının Değeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Erdem, Sami. “Yeni Usul-i Fıkh Arayışları Çerçevesinde Bir Metin, Hüseyin Naci ve Lâik Usul-i Fıkh”. *Dîvân İlmi Araştırmalar* 3 (1997), 213-223.
- Erdem, Sami. “Hüseyin Naci'nin Darülfünun Hukuk Fakültesindeki Son Fıkh Usulü Ders Takrirleri (1924-1925)”. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 29 (2019), 35-91.
- Erdem, Sami. “Ali Suavi'nin usûl-i fıkh'a dair bir risalesi: “Arabî İbâre Usûlü'l-Fıkh Nâm Risalenin Tercümesi”. *Divan İlmi Araştırmalar* 5 (Aralık 1998), 283-296.
- Erdoğan, Mehmet – Çöklü, Ramazan. “Ahmed Hamdi Şirvânî ve Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkh Adlı Eseri İle İlgili Bir Değerlendirme”. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2018), 27-47.
- Ersoy, Mehmed Akif. *Safahat*. İstanbul: Çile Yayınları, 1994.
- Filibeli, Mehmed b. Ahmed b. Mustafâ. *Tavşîhu'l-Usûl*. İstanbul: y.y. 1880.
- Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultanî Yıllığı) 1868-1968*. İstanbul: Gün Matbaası, 1968.
- Gökalp, Ziya, “Fıkh ve İctimâiyat”, *İslam Mecmuası* 1/2. İstanbul: Cemiyet-i Hayriye-i İslâmiyye, 1332.
- Güler, Esmâ. *Sebülürreşâd ve İslam Mecmûası'nda Yer Alan Usûlü'l-Fıkh Ve Fıkh Konularındaki Makalelerin Değerlendirilmesi*, Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Hallaf, Abdulvahhab. *İslâm Hukuk Felsefesi (İlmu Usuli'l-Fıkh)*. çev. Hüseyin Atay. Ankara: AÜ Basımevi, 1973.
- Hallâf, Abdulvahhab, *Teşri Tarihi*. çev. Talat Koçyiğit. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1970.

- Hamidullah, Muhammed. “İslâm Hukukunun Kaynaklarına Dair Yeni Bir Araştırma”. çev. Bülent Davran. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 1/1 (1954).
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Hukuk Etüdleri*. çev. Ali Kuşçu. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984.
- Hasan Hân, Muhammed Sıddîk. *Husulü'l-Me'mûl min İlmi'l-Usul*. İstanbul: Matbaatü'l-Cevâib, Matbaatü'l-Cevâib, 1878.
- Hasan Hân, Muhammed Sıddîk. *el-Iklîd li-Edilleti'l-İctihâd ve't-Taklîd*. İstanbul: Matbaatü'l-Cevâib, 1878.
- Hatemî, Hüseyin. “19. Yüzyılda Medreseler”. *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- İbn Abidîn, Muhammed Emin. “2. Risâle: Resmü'l-Müfti”. *Mecmû'atu'r-Resâil*. 2 Cilt. İstanbul: y.y., 1325.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Usul-ı Fıkıh Dersleri*. İstanbul: y.y., 1912.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *İlmi Hilâf*. İstanbul: y.y., 1330.
- İzmirli, İsmail Hakkı. ‘İctihadın Bâ'isi Tevellüdü’. *Sebilurreşad*, 12/297. İstanbul: 1914.
- İzmirli, İsmail Hakkı. “Mansûrîzâdeye cevap”. *Sebilurreşad*, 13/329. İstanbul: 1915.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*. İstanbul: Risale Yayınları, 1987.
- Karaman, Hayrettin. *İslam Hukuk Tarihi*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1989.
- Kaya, Eyyüp Said – Okuyucu, Nail. “Şevkânî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim 25 Ağustos 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sevkani>
- Kavakçı, Y. Ziya. *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavara al-Nahr İslâm Hukukçuları*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976.
- Kenanoğlu, M. Macit. “Sava Paşa”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim 18 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sava-pasa>
- Koca, Ferhat. “Mısırlı İslam Tarihçisi ve Hukukçusu Muhammed Hudaî Bek (1837-1927): Hayatı, Eserleri ve Fikhî Görüşleri”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 167-178.
- Kumbasar, H. Murat. *Taftazani ve Usulü Fıkıhtaki Yeri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990.
- M. Şemsettin. “İctihad Ne Demektir”. *Sebilurreşad* 10/246. 193-195.
- el-Merâğî, Abdullah Mustafâ. *el-Fethu'l-mübîn fî Tabâkâtî'l-Usûliyyîn*. 3 Cilt. Beyrût: y.y., 1974.
- el-Mağribî. “Müctehidler Yetştirelim”. çev. A. F. Salah. *Sırat-ı Müstakîm* 3/75 İstanbul: y.y., 1328.
- Manastırlı, İsmail Hakkı. *Usul-i Fıkıh Metn-i Vecîz*. İstanbul: ts.
- Manastırlı, İsmail Hakkı. “Ahkâm-ı İslâmiyye ve İctihad”. *Sırat-ı Mustakîm* 2/28, İstanbul: 1324-1325.
- Manastırlı, İsmail Hakkı. “Bâb-ı İctihad Mesdud mudur?”. *Sırat-ı Mustakîm* 30/50-52.

- Manastırlı, İsmail Hakkı. “Bâb-ı İctihad Daima Küşad Bulunmaktadır”. *Sırat-ı Mustakîm* 31/65-66, 32/81-82, 33/97-98.
- Mansûrîzâde Sa’îd, “İctihad Hataları”, *İslâm Mecmuası*, 2/21, İstanbul: 1915.
- Mansûrîzâde Sa’îd, “Cevaz Şer’den Değil”, *İslâm Mecmuası*, 1/10, İstanbul: 1914.
- Mansûrîzâde Sa’îd, “Taddud-i Zevcât Men’ Olunabilir”, *İslâm Mecmuası*, 1/10, İstanbul: 1914.
- Mollâ Hüsrev, Muhammed b. Feramerz. *Mir’âtü’l-Usul ft Şerhi Mirkâti’l-Vusul*. İstanbul: y.y., 1317.
- Musa Kazım. *Usul-i Fıkıh Dersleri Notları*. İstanbul: y.y., 1911.
- Musa Kazım. *Külliyat-i Şeyhulislam Musa Kazım*. İstanbul: Evkâf Mafbaası, 1917.
- Nesefî, Ebu’l-Berekât. *el-Menâr ft Usûli’l-Fıkıh*. İstanbul: Dersaadet, ts.
- Ok, Murat Paşa. *Ondokuzuncu Yüzyıl İslâm Hukukçuları*. Samsun: Samsun, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Ostrorog, Count Leon. *Ankara Reformu*. çev. Y. Ziya Kavakçı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1972.
- Özcan, Tahsin. “Rahmi Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/rahmi-efendi> (Erişim 15 Ağustos 2023).
- Özel, Ahmet. *Hanefî Fıkıh Âlimleri*. Ankara: TDV Yayınları, 1990.
- Özket, Hasan. *Molla Hüsrev Ve Mir’âtü’l-Usul Adlı Eserinin Kaynakları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990.
- Sava Paşa. *İslâm Hukuk Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*. çev. Baha Arıkan. İstanbul: DİB Yayınları, 2017.
- Seydişehrî, İbnü’l-Emin Mahmud Esad. *Fıkıh Usulü Telhîs-ı Usul-i Fıkıh*. İstanbul: Yasin Yayınları, 2002.
- Seyyid Bey. *Usûl-i Fıkıh Medhal*. İstanbul: Asitane, 1338.
- Seyyid Bey, “İctihad ve Taklîd”, *İslâm Mecmûası* 1/4-5.
- Seyyid Nesîb. *Fıkıh Hanefînin Esâsâtî Kıyas ve Dine Mutaallik Mesâil*. İstanbul: y.y., 1919.
- Şâmil, Şahin. *ed-Delîlu’l-Câmi’ ilâ Kutubi Usuli’l-Fıkıh’l-Matbû’a bi’l-Luğati’l-‘Arabiyye (h. 1258-1414)*. İstanbul: Koba Yayınları, 1994.
- Şentürk, Recep. *İslâm Dünyasında Modernleşme ve Toplum Bilim*. İstanbul: İz Yayınları, 1996.
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *İrşâdu’l-Fuhûl ilâ Tahkiki İlmi’l-Usul*. Beyrût: Dâru’l-Fıkr, 1992.
- Şirvânî, Ahmet Hamdi. *Türkçe Muhtasar Usul-i Fıkıh*. İstanbul: y.y., 1883.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. “İrşâdü’l-Fuhûl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/irsadul-fuhul> (Erişim 14 Ağustos 2023).

Yıldıran, Meliha. *Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri ve Divançe-i Cevdet*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994.

Yıldırım, Cemal. *Bilim Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, ts.

Yıldırım, Ramazan. *Hilâfetin Kaldırılış Sürecindeki Tartışmaların Teolojik Temelleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.

Yıldırım, Ramazan. *Hilafet Tartışmaları*. Ankara: Ankara Yayınları, 2004.

Yörük, Ali Adem. "Ostorrog, Comte Leoan". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim 13 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ostorrog-comte-leon>

ez-Ziriklî, Hayruddin. *el-A'lâm*. 11 Cilt. Beyrût: y.y., 1969.